

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
Імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Культурно-освітні процеси в українському селі
в 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.
Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 602
Спеціальності 014 Середня освіта (історія)
Урсуляк Наталія Іванівна
Керівник: к.і.н., доц. Яценюк Г.М.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ	22
1.1. Сільська школа в процесі реформування	22
1.2. Проблема загальної середньої освіти на селі	35
1.3. Функціонування шкіл з виробничим навчанням	44
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКИХ МЕШКАНЦВ	58
2.1. Клуб у повсякденному житті села	58
2.2. Становище бібліотек на селі	70
2.3. Сільський кінопрокат	83
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ЖИТТІ СЕЛА	89
3.1. Ставлення держави до церкви	89
3.2. Антирелігійна пропаганда	99
ВИСНОВКИ	109
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	113

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження проблем реформування життя сільського мешканця є актуальним з огляду на те, що відродження села виступає одним із пріоритетних завдань влади на сучасному етапі державного будівництва України. Реформування суспільства потребували всі сфери управління, зокрема й соціокультурна, якій належить особливе місце в нашому суспільстві. Адже культура здатна не тільки активізувати, а й гальмувати суспільні процеси, гармонізувати їх.

Сучасне українське суспільство тривалий час знаходиться в стані трансформації, прагнучи відійти від адміністративно-командного способу правління і перейти до демократичних форм. Важливим є вивчення процесів, які мали місце в соціокультурному житті українського села, особливо в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст., коли були здійснені неодноразові спроби реформувати сільськогосподарську галузь. Це завершений період історії зі своїми особливостями, притаманними як загалом радянському періоду історії, так і його переломному моменту, пов'язаному зі смертю «творця і гаранта надійності системи» – Й.Сталіна. «Ключовий» характер цього періоду з точки зору шляхів подальшого післясталінського руху радянського суспільства відзначають більшість вітчизняних і зарубіжних учених. Досвід 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. у вивченні соціокультурної сфери села може бути вельми повчальним.

Одним з найважливіших чинників перетворення суспільства при переході до комунізму вважалося в СРСР виховання нової людини. Це виховання виступало невід'ємною органічною складовою боротьби за соціалізм і комунізм, які, як вважалося, неможливі без глибокої зміни свідомості людей, їхніх поглядів і вчинків. Сьогодні зростає інтерес до феномену «радянської людини», що вимагає осмислення його витоків і генези формування в реаліях радянської України. Тому фокус дослідницької

уваги потребує зосередження на таких трьох блоках, як: освіта (шкільна та професійно-технічна); дозвілля (клуб, кіно і бібліотека); релігія.

Смерть Й. Сталіна прискорила процес реконструювання радянської політичної системи від жорсткого тоталітаризму сталінського зразка до еволюційного тоталітаризму періоду «відлиги». Це, своєю чергою, спричинило з другої половини 1953 р. розгорнуте реформування аграрної сфери економіки загалом і життя сільського мешканця, зокрема.

Соціальні перетворення, що відбувалися в Україні під впливом соціально-економічних реформ, призвели до зміни багатьох орієнтирів. Сьогодні, на порозі ХХІ-го століття Радянський Союз більше не існує, і ми сподіваємося, що система, яку він створив, ніколи більше не повернеться. Однак вивчення радянського суспільства залишається дуже актуальним. Ми повинні спробувати зрозуміти, що сталося в Україні за багато десятиліть радянської влади, вивчити реальність, з якою зустрілася «маленька людина», звичайний українець, чия духовність також піддалася реформування в цьому гігантському соціальному експерименті.

Мета дослідження полягає в тому, щоб системно проаналізувати соціально-культурні процеси в українському селі у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст., неодноразові спроби їх реформування.

Відповідно до поставленої мети визначені основні *завдання* дипломної роботи, які передбачають:

- вивчення історіографічної та джерельної бази дослідження;
- аналіз форм і рівня організації навчання на селі в контексті реформи народної освіти;
- виявлення особливостей розвитку культурно-виховної сфери на селі і причин кризових явищ в галузі культури;
- з'ясування реального ставлення держави до сільської церкви та віруючих.

Об'єктом дослідження є соціально-культурний розвиток України в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст..

Предметом дослідження є соціально-культурні процеси в українському селі у досліджуваний період, серед яких стан шкільної освіти, дозвілля та церкви.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють початок 50-х – першу половину 60-х рр. ХХ ст. Нижня межа обумовлена завершенням в основному післявоєнних відбудовчих процесів, а верхня початком нових процесів в еволюції села під впливом хрущовських реформ, а також загалом усієї соціокультурної підсистеми.

Територіальні межі дослідження включають територію нинішніх 24 областей республіки і Кримську автономію (від часу її входження до складу УРСР), тобто всю територію сучасної України.

Методи дослідження. Основоположними принципами дослідження є історизм, об'єктивний аналіз подій і фактів, незалежно від класових, політичних, партійних чи ідеологічних нашарувань. Принцип історизму передбачає висвітлення минулого в його загально-цивілізаційному контексті; сучасного наукового розуміння соціально-культурних процесів на селі.

Відповідно до мети і завдань використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. З власне історичних методів варто виділити: порівняльно-історичний, хронологічний, синхронний та діахронний (періодизації).

Із загальнонаукових методів застосовано метод аналізу і синтезу, систематизації, індукції, дедукції і логічного узагальнення, статистичний. В роботі застосовувались також міждисциплінарні методи: статистичний та математичний. Вони дозволили простежити процеси, які відбувались в українському селі на певних етапах розвитку.

Історіографія проблеми. Історіографічна розробка теми соціокультурного розвитку села умовно поділяється на три групи – радянський (50 – 80-ті рр. ХХ ст.), сучасний (з 1991 р.) та праці зарубіжного походження. Кожен з періодів та етапів мав свою специфіку з огляду на

можливість доступу науковців до архівних матеріалів та використання їх в процесі написання наукових праць.

У 50-ті – 80-ті рр. створювалось чимало штучних перешкод на шляху наукового вивчення цих проблем: на одні з них владні інстанції наклали табу, інші вимагали подавати неодмінно у прикрашених тонах. Доступ вчених до поточних архівів органів влади й управління був досить обмеженим. У 70-80-ті рр., коли влада все помітніше виявляла свою неспроможність керувати суспільством, вона вдавалась до втаємничення своєї діяльності, все ретельніше маскуючи дії не тільки окремих керівників, а й ховаючи під гриф «цілком таємно» та в «особисті папки» власні рішення. За таких умов навіть найсумлінніший дослідник не міг отримати повної й цілком об'єктивної інформації.

У цей період село в політиці держави розглядалося головним чином через призму діяльності компартії, і лише незначна кількість наукових праць висвітлювала проблеми села. Вивчення будь-якого аспекту діяльності партії мало здійснюватися на «високому науковому рівні».

Серед великої кількості історичних досліджень, присвячених соціально-культурним процесам в радянському українському селі, є фундаментальні праці, в яких поряд з виробничими, висвітлені й соціальні явища в сільському господарстві у вказаній період. Поміж таких праць виділимо «Історію селянства УРСР» [63], «Історію народного господарства УРСР» [61], восьмитомну (у десятих книгах) «Історію Української РСР» [64] та ще цілий ряд узагальнюючих праць із досліджуваного періоду.

Чимало було істориків, хто висвітлював роль партії в процесах на селі. Напрямки їх досліджень були різноманітними, однак, переважало обґрунтування провідної ролі партії у вирішенні питань матеріально-технічної бази, управління й організації сільськогосподарського виробництва, соціальної політики партії та селі тощо.

Чималий обсяг матеріалу міститься в 26-томному фундаментальному виданні «Історія міст і сіл Української РСР» [60]. Незважаючи на ідеологічну

заангажованість, наукова цінність цього видання залишається беззаперечною, оскільки, завдяки формату подачі матеріалу, читач має можливість побачити Україну панорамно-об'ємно: економічна, культурно-освітня, політична сфери життя.

Слід зазначити, що дані праці, як правило, містили цікавий матеріал, але їх пронизувала заідеологізованість і жорсткий марксистський підхід. Це тому, що самостійної політики Компартії України в усіх сферах економіки не існувало. Вона була складовою і невід'ємною частиною КПРС і у своїй діяльності керувалась її програмою, рішенням її з'їздів. Це проявлялося і в питаннях розвитку аграрного сектора і його мешканців. Подібні риси притаманні дослідженнями Н.Бушина [31], В. Горака [40], І.Майстренка [80], П.Панченка [92], Т.Шашло [139]. Чимало гострих питань, таких, зокрема, як етносоціальні, культурні, соціально-демократичні взагалі замовчувалися.

З позицій комуністичних принципів ідейно-виховної роботи висвітлювалися і проблеми соціально-культурного розвитку українського села. Такий підхід при написанні монографій і статей застосували А.Байраківський [22], Л.Вітрук [35], О.Завадська [56], Т.Заславської [57], В. Петренка [97-98], О.Червинський [135] та цілий ряд інших істориків. У працях Л.Денисової [46], В.Добротвора [47], Ю.Курносова [76-77], О.Швидака [140], Л.Шевченка [142] спеціально розкриваються питання культурного розвитку на селі, а також питання про місце і роль виробничої сільськогосподарської інтелігенції. Однак і в них йдеться не про участь спеціалістів у вирішенні виробничих проблем, а в основному про проведення ними культурно-освітньої роботи серед хліборобів.

У 70 – 80-ті рр. було опубліковано чимало праць з окремих проблем життєдіяльності села, серед них і соціально-культурного розвитку. Зокрема, це дослідження В.Бабича [18], Р.Венуровської [32], Є.Тамма [126] та ін. Автори нерідко замовчували негативні моменти сільського життя, глибоку прірву між містом і селом, що існувала впродовж всього радянського періоду. Твердилось, що, незважаючи на певні проблеми та недоліки, село

успішно розвивалося. Хоча вказувалося в них і на помилки, котрі все більше допускались в управлінні галуззю в кінці 50-х – середині 60-х рр.

Відбудову мережі сільських шкіл та організацію навчального процесу фрагментарно розглянуто в низці узагальнюючих праць з історії розвитку освіти в Україні «Історія педагогіки» [62], «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967)» [88], «Розвиток освіти і педагогічної науки в УРСР (1917-1957)» [106] та спеціальних тематичних публікаціях М. Грищенка [43], М. Гриценка [42], Т. Шашла [139]. Відновленню й розгортанню роботи культурно-освітніх закладів на селі також присвячені як збірники статей, наприклад, «Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки Радянської влади» [105], так і окремі публікації А. Байраківського і В. Погорєлова [22], З. Гімальдиной [38], О. Сокальського [122]. Дослідники наголошують, що відновлення клубів, бібліотек здійснювалося за активної участі громадськості всієї України.

Особливої уваги заслуговують питання, пов'язані із взаєминами та діяльністю на селі духовенства, впливу церкви на основи моральності сільського населення. Перші спроби науково-публіцистичного осмислення взаємин держави і церкви у досліджуваний період з'явилися на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. В цьому плані варто виділити праці Е. Дулумана [49], В. Єленського [50-51], Ю. Ісіченко [59], О. Шуби [145].

Зазначимо, що характерною рисою досліджень, які стосувалися відродження соціальної сфери села, було домінування цілеспрямованого добору лише позитивних фактів, явищ та досягнень, ствердження винятково важливої ролі ВКП(б) / КП(б)У у цій справі. Тоді як повсякденне життя колгоспника, його побут, важкі умови проживання і роботи, суспільні настрої залишалися поза рамками наукових пошуків.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що створені протягом 50 – 80-х рр. ХХ ст. дослідження з проблем села, не зважаючи на їхню методологічну й ідеологічну заангажованість, є важливим науковим доробком, який

допоможе критичному переосмисленню історичного процесу, новому розумінню вже відомих фактів і явищ.

Якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії розпочався із здобуттям Україною незалежності. Помітно змінилася тематика наукових праць. Значно розширився доступ науковців до архівних фондів, з'явилась реальна можливість більш повно, об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли в минуле так звані принципи класовості та партійності, суворе дотримання яких вважалося «священним» обов'язком історика.

Впродовж багатовікової історії українського народу селянство завжди виступало основним носієм і хранителем споконвічних національних духовних цінностей – народної етики й моралі, рідної мови й культури, хранителів самої душі українського народу. Однак його духовний світ, соціальна активність, політична культура, економічне життя через об'єктивні причини не набуло достатнього наукового висвітлення.

Протягом 90-х рр. опубліковано чимало змістовних наукових праць із проблем українського селянства, в тому числі тих, які тематично й хронологічно охоплюють 1950-ті – першу половину 60-х рр. Вони написані на основі раніше невідомих архівних матеріалів, пропонують нові концептуальні підходи [24; 25; 93].

Про результати своїх досліджень науковці доповідають на симпозіумах і наукових конференціях. У 90-ті рр. було проведено низку конференцій, наукових читань, симпозіумів з питань становища українського села. Багато місця в них було відведено і 50 – 60-м рр. [26; 34; 55; 58; 100].

Окремі проблеми політичного і соціально-економічного розвитку висвітлені у монографії: «Українське село у 20-90-х рр. ХХ століття (короткий історико-економічний нарис» [131], де проаналізовані аграрні відносини в Україні у другій половині 40-70-х рр. і розкриті передумови кризових явищ. Статті Й.Рисіча [102], І.Романюка [120] узагальнюють

дослідницьку роботу в галузі історії українського селянства, що проводилась в роки незалежності України.

Особливе місце серед робіт новітнього часу займає книга «Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії» [130]. У ній з позицій нового бачення досліджується тоталітарна природа радянської держави, морально-побутові умови життя сільського населення, проблеми духовного розвитку, церковно-релігійного життя.

Ряд важливих аспектів знайшли своє відображення у роботах відомого українського історика, глибокого знавця радянського періоду історії України С.В.Кульчицького [74-75]. Аналітичні розвідки автора стосовно природи постсталінського суспільства, глибокі висновки та узагальнення дають розуміння важливості «історичного повороту» до лібералізації державного життя.

Вагоме місце посіли дослідження вітчизняними вченими складних процесів на селі. Частина з них висвітлювали негативні наслідки політики тоталітарної держави щодо українського селянства. Вони створені на основі раніше невідомих архівних матеріалів та нових концептуальних підходів [72; 93; 131; 137].

Першу в незалежній Україні спробу на прикладі розвитку українського села проаналізувати уроки минулого здійснили історики П.Панченко [94], який відверто розповів про дискримінаційну політику держави щодо українського села та Г.І.Сургай [124], де на ретельно дібраному, широкому й цікавому фактичному матеріалі показані зміни, що відбувалися в українському селі протягом досліджуваного періоду.

Цілий ряд важливих аспектів соціальних і культурно-освітніх процесів в Україні у досліджуваній період знайшли своє відображення у працях Г.Г.Кривчика [73], В.І.Юрчука [148]. У цих дослідженнях аналізуються процеси, які призвели до кризових явищ у культурному житті України, в тому числі і на селі.

Усвідомлюючи величезну роль історичної науки у формуванні громадянського суспільства, консолідації українського народу, сучасні історики прагнуть зробити гідний внесок у розбудову незалежної держави. До цього додається також їх професійне покликання об'єктивно аналізувати тенденції суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку, що має важливе значення для розбудовчих процесів у нашій державі. З моменту проголошення незалежності, проблеми соціально-культурного становища на селі, успіхи та прорахунки на цьому шляху стали об'єктом пильної уваги багатьох дослідників.

Повсякденне життя селян в загальному плані розглянуто в публікаціях і О.Бажана [20], В. Даниленка [44], І. Рибачка [101], які характеризують реалії, особливості дозвілля, політику держави стосовно подолання соціально-побутових проблем. В цьому контексті окремо можна виділити праці про матеріально- та соціально-побутові умови праці освітян цих років – І. Зязюна [58], М.Кагальної [66], Л. Романця [107-108], І.Романюка [115].

З-поміж публікацій, присвячених темі культурного будівництва українського села виокремимо роботи, які наводять конкретні цифри відбудованої мережі культурних закладів. Окремі питання сільського культурного будівництва розкрила В. Мічуда [87]. Вона аналізує загальний стан клубів, досліджує темпи їх відновлення та розкриває негативні тенденції у процесі відродження села – «мізерне фінансування, незабезпеченість інвентарем, меблями, книгами, кіноустановками».

Роботу сільських клубів досліджують Н.Єфимчук [54], О. Шамрай [136], а роль кіно показано в працях Л.Госейко [41], Ю.Каганов [68], В.Шевчука [145], Б.Шумиловича [149]. Т. Терещенко зауважує, що «культурно-просвітницька і масова робота зводилася, як правило, до політичної освіти і настирливої ідеологічної обробки» [127]. Цікавими є праці Єфимчук Н. [53], В.Ревенка [100] про бібліотечну справу, де йдеться про бібліотеки, в тому числі й сільські, як соціально-культурне явище. Цілий цикл статей присвятив

тематиці соціокультурного життя сільського населення І.Романюк [112, 118-119].

Про сільську освіту та шкільництво досліджуваного періоду пишуть В. Маркус [82], О. Нікілев [89], В. Кухарський [78], І.Романюк [110-111], Т. Терещенко [128]. Вони акцентують увагу на проблемах та недоліках об'єктивного й суб'єктивного плану, що мали місце при вирішенні освітніх завдань і призводили до негативних проявів щодо матеріального забезпечення навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу.

У 1954/1955 навч. році в загальноосвітніх школах республіки знову ввели спільне навчання дівчат і хлопців, а також відновили викладання трудового навчання. Це найбільш сприятливий період, коли до організації трудової підготовки молоді підходили комплексно, коли відроджувалися традиції трудового навчання та виховання, коли загальноосвітня школа функціонувала як трудова, політехнічна, з виробничим навчанням. Ці питання розглядались в публікаціях Ю.Дверичева [45], Ю.Курносова [77], В.Кухарського [78], І.Романюка [111].

Значна увага приділялась і вихованню молодого покоління в дусі комуністичних ідей. Сучасні історики розглядають це питання досить критично – Н.Брехунець [30], Ю.Каганов [67]. У 2019 р. написано монографію «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія» [69], яка присвячена частині комуністичного експерименту – конструюванню «радянської людини» в Українській РСР у 1953–1991 рр. На основі численних архівних документів, спогадів, інтерв'ю реконструюються складові системи прищеплення цінностей «будівника комунізму»: освіта, засоби масової інформації, масова культура.

Мовна політика завжди викликала інтерес науковців, а в сучасних умовах стала предметом постійних дискусій. В досліджуваний період політика русифікації набирала шалених обертів і її впровадження з критичної точки зору показали О.Бажан [18], Л.Масенко [85], Ж.Шевчук [144].

Значне місце в історіографії посіли дослідження процесів на селі у західних областях України. У монографії Т.В.Марусик «Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.)» [84] досліджується життя та діяльність західноукраїнської гуманітарної еліти від часу входження регіону до складу УРСР, що знаменував собою початок радянської, до початку 60-х рр. – періоду згортання процесів лібералізації. Дослідницею розкрито діяльність та внесок окремих загонів гуманітарної інтелігенції: учителів, викладачів, науковців, представників літератури і мистецтва, культурно-освітньої інтелігенції в культурний розвиток села, розв'язання соціально-політичних проблем. Значне місце в монографії відведено ролі духовенства, яке сприяло збереженню та примноженню соціальної і духовної культури, національної свідомості населення західноукраїнського регіону.

Значний інтерес у контексті висвітлення ряду ключових проблем історії України післясталінської доби становлять праці В. Барана [23], П.Гопченка [39], В.Єленського [50-51], І.Меркатун [86], П.Панченка [91], В.Пашенка [95-96], де проаналізовано історію державно-церковних відносин. Користуючись різноманітним і переважно архівним матеріалом, автори вивчали головні аспекти релігійного життя українського селянства, його ставлення до державної політики тоталітарного режиму.

Більш аналітично розглядалися процеси в українському селі в працях зарубіжних авторів. На відміну від радянської історіографії кінця 50-х – першої половини 80-х рр., яка була позбавлена можливості всебічного дослідження історії України хрущовського періоду, на Заході здійснювалось його поглиблене вивчення. До друку був підготовлений великий масив літератури, в якій аналізувались найрізноманітніші сторони функціонування радянської системи на селі [133].

Праці закордонних дослідників класифікувались на той час як історична фальсифікація. Їх підходи, їхні теорії необхідно було «розвінчувати». Ставлення до праць західних радянологів в СРСР залежало від ступеня

наближеності їхніх висновків до уставлених у радянській історіографії оцінок подій і явищ. Проте внесок закордонних дослідників у вивчення цього періоду є вельми цінним. Багато напрацювань, які були зроблені радянологами, стали вагомою підмогою для вітчизняних вчених у кінці 80-х рр., коли розпочалось переосмислення пройденого історичного шляху, звільнення від жорсткої ідеологічної заангажованості.

В окрему групу слід виділити праці закордонних дослідників українського походження: Б.Винара [33], І.Коропецького [71], І.Лисяка-Рудницького [79], Є.Пизюра [99], Я.Шумелдо [146] та ін.

Істотний вклад в дослідження вітчизняної історії другої половини 50-х і першої половини 60-х рр. зробив І.Лисяк-Рудницький [79]. Його перу належать близько 200 невеликих за обсягом, але надзвичайно містких статей з проблемних питань української історії. Українська громадськість одержала можливість повною мірою оцінити творчість яскравого історика, політолога та історіософа. Оцінка кроків М. Хрущова, які містяться у цих статтях, мають вплив на дослідження сучасних істориків.

Слід зазначити, що велика група зарубіжних дослідників розглядала історію українського села в контексті загальної історії колишнього СРСР. Зарубіжні історики досліджували чимало таких проблем, які недостатньо розроблялися або взагалі замовчувалися радянською історіографією. Йшлося, наприклад, про колоніальний статус України у складі СРСР; пригноблене матеріальне становище її сільських жителів, нерівноправне становище селянства порівняно з іншими верствами суспільства, особливо партійно-радянською бюрократією; укрупнення колгоспів і радгоспів, етнічних та міжнаціональних відносин [83; 133].

Аналіз праць зарубіжних істориків дає підставу твердити, що незважаючи на різні ідеологічні погляди, їх автори прагнули об'єктивно відобразити становище в аграрному секторі колишнього СРСР і причини існуючої в ньому кризи. Характерно, що подібного роду висновки по суті містяться у працях українських істориків, опублікованих у 90-ті рр.

Отже, як бачимо, інтерес вчених до проблеми соціально-культурних процесів на селі в 50-ті – на початку 60-х рр. постійно зростає. Низка проблем, виділених у нашому дослідженні, таких як стан шкільної освіти, релігійності сільського населення, кризові явища в системі сільської культури в сучасній історіографії починають отримувати належне висвітлення.

Згадані праці далеко не вичерпують переліку публікацій, які стосуються різних аспектів досліджуваної проблеми, оскільки вона є системною і багатоаспектною. Їх виокремлено з ряду інших тому, що вони складають основу історіографічного доробку, який використано при опрацюванні теми. Водночас аналіз історіографічних праць дозволяє зробити висновок про важливість і перспективність досліджень соціально-культурних процесів в українському селі в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст.

Набута за останні роки практика соціально-економічних перетворень на селі дає достатні підстави стверджувати, що надбання минулого не варто відкидати. Все корисне з досвіду минулих років не тільки варте уваги, але й має бути творчо використане в нових умовах. Проблема потребує всебічного комплексного висвітлення не лише негативних, але й позитивних аспектів соціально-культурного розвитку життя українського селянства зазначеного періоду. Важливо при цьому враховувати відповідну тим умовам психологію та історично обумовлену своєрідність українського селянина, чого не варто недооцінювати, а тим більш ігнорувати. Праця істориків у досліджуваній період розвиваються у напрямку урізноманітнення тематики дослідження, підвищення вимог до достовірності документального і статистичного матеріалу.

Джерельну базу даного дослідження складають: опубліковані партійні і державні документи, статистичні звіти, матеріали тогочасної періодики. Вони різноманітні за формою, змістом, ступенем достовірності, бо формувались під впливом конкретних процесів, які відбувались у суспільстві.

Проблеми їх достовірності і доступності була і залишається актуальною для вітчизняної історичної науки.

Особливістю вивчення даної теми була наявність надто вузького кола джерел. Партійно-державні постанови і рішення були представлені далеко не в повному обсязі. У багатьох з них були пункти не для друку. Величезний пласт складали таємні документи, які торкались вироблення внутрішньополітичного курсу, розвитку економіки. У розпорядженні ж дослідників були статистичні збірники, матеріали періодичної преси.

Одним із головних джерел інформації для дослідників є матеріали, які зберігаються в архівних фондах і значна частина з них сьогодні опублікована. Інтерес становлять документи, що характеризують соціально-культурні процеси на селі. Причому переважна їх частина перебували під грифом «для службового користування» і не потрапляли до щорічників ЦСУ, і довгий час залишались невідомими для загалу.

Важливу інформацію про соціально-культурні процеси на селі у досліджуваній період містять опубліковані матеріали архівних фондів Міністерства освіти [8] та Міністерства культури [4]. Міністерству освіти підлягали всі загальноосвітні школи на селі, педагогічні навчальні заклади, тож наявні документи всебічно висвітлюють становлення і трансформацію освітньої системи в УРСР загалом і на селі зокрема. У фонді Міністерства культури найбільший інтерес становили постанови звіти про підсумки роботи клубних установ на селі, узагальнені довідки про роботу культурно-освітніх установ на селі, звіти про роботу, відомості про будівництво клубів у сільській місцевості за рахунок держави і на кошти колгоспів тощо.

Широка мережа архівних сховищ, створювала можливості для накопичення різноманітного матеріалу із вітчизняної історії 50-х – 60-х рр. У той же час всі ці та подібні установи перебували під жорстким політико-ідеологічним контролем, що дозволяло використовувати документи, які там зберігались, з метою, яку визначав політичний режим в країні. Під час «відлиги» відбулося лише деяке розширення доступу до архівних

документів, яке, по суті, не змінювало загального становища, коли доступ до джерел, особливо із проблем «гарячої історії», дозувався надто скупко і чітко відповідав загальній лінії на підкорення інтересів науки, інтересам партійно-державного курсу. В той же час слід мати на увазі, що написання робіт з соціально-культурної проблематики базувалось на достатньо повній з точки зору тих можливостей джерельній базі.

Цінним джерелом для даної праці стали опубліковані стенографічні звіти та окремі постанови і резолюції з'їздів, пленумів ЦК, конференцій і сесій Верховної Ради [12-16]. До початку 90-х рр. дослідникам була доступна лише «вершина айсберга» документів і матеріалів, які стосувались 50-х – 60-х рр. радянської історії. Відкриття нових пластів інформації відіграє позитивну роль у пошуку відповідей на багато питань української історії, створення нової ситуації у джерелознавстві періоду 1950-1964 рр. Водночас робота з архівними документами вимагає від вчених відмови від цілого ряду стереотипів і недооцінювання важливості джерел радянського періоду історії.

Значну роль у вивченні соціальної і культурно-освітньої сфери села мають збірники документів і матеріалів. Насамперед партійні і державні документи тієї епохи – стенографічні звіти партійних з'їздів ЦК КПРС [2-3; 5-7] і матеріали з'їздів Компартії України [1]. Використання цих документів носило односторонній характер. Їх багато цитували, коментували, але не піддавали критиці як історичне джерело.

Проаналізувавши рішення і зміст матеріалів партійних з'їздів досліджуваного періоду, можна відмітити, що на з'їздах вирішувались важливі стратегічні і тактичні проблеми радянської економіки, – головною з яких все ж залишалось сільське господарство. Однак навряд чи можна погодитись із поширеною нині недооцінкою партійних рішень, або із замовчуванням тієї ролі, яка належала партійним з'їздам у СРСР і в УРСР.

Важливим історичним джерелом, без аналізу якого неможливо сформулювати адекватне історичним реаліям уявлення про становище села у

післясталінське десятиріччя, є третя програма КПРС. На наш погляд, цей документ у вітчизняній історіографії початку 60 – 90-х рр. не мав об'єктивної оцінки як історичне джерело. Поява програми була викликана для партії цілим рядом обставин – намаганням теоретично обґрунтувати існуючі в світі і країні реалії, а також співставити їх з марксистсько-ленінською доктриною поставленої перед суспільством мети і дати інструмент для її досягнення. В другій частині програми значне місце відводилось розвитку сільського господарства і соціальних відносин на селі. У ній визначались і завдання партії в сфері піднесення матеріального добробуту села, його культури, освіти. Програма відображала рівень свідомості політичної еліти в особі вищого партійно-державного керівництва. Вона не могла відтворити в повній мірі об'єктивні, істинні реалії того часу.

Література радянської державної статистики є вираженням узагальнюючих цифрових показників, які характеризують соціально-економічний, демографічний та культурний потенціал країни або окремих її регіонів. У 50-ті рр. відновились видання галузевих статистичних збірників присвячених вивченню стану освіти, соціальним і культурним процесам на селі [6; 9; 10]. Правда, слід зазначити, що в них публікувались ретельно відібрані цифрові дані, які повинні були створити картину поступального динамічного розвитку країни під мудрим керівництвом Комуністичної партії і радянського уряду.

Аналіз вище перерахованих джерел свідчить про переваги наукового підходу при звертанні до доступних для дослідників радянської історії 50-х-60-х рр. джерел. Очевидно, також, що саме коло статистичних збірників є достатньо обмеженим з позиції сучасного стану історіографії, але в той же час дозволяє здійснювати поступальний рух у дослідженні цілого ряду аспектів соціальних і культурних процесів досліджуваного періоду.

Значний інтерес для розуміння процесів які проходили на селі в досліджуваній період, становлять виступи і промови керівників Компартії України: О.І.Кириченка, М.В.Підгорного, П.Ю.Шелеста, вміщені в збірниках

документів і матеріалів [11]. Вони дозволяють окреслити коло постійних проблем, які доводилось вирішувати, а також мозаїку настроїв, інтересів різних верств суспільства. Знайомство з даним видом джерел дозволяє зробити висновок про те, що багато наболілих проблем суспільства залишались невирішеними в республіці, а особливо в сфері сільського господарства і його культурно-освітньої сфери.

Серед публікацій із досліджуваної тематики окреме місце займають промови державного керівництва країни і республіки М.С.Хрущова, Л.І.Брежнєва, А.І.Мікояна, В.М.Молотова, Л.М.Кагановича, П.Ю.Шелеста, В.В.Гришина та інших. Характерною особливістю їх публічних виступів, промов, інтерв'ю в досліджуваній період є те, що окрім фактологічного матеріалу, вони містять «атмосферу епохи». Використовувана лексика, мовні звороти, манера виступаючого критикувати, чи просто констатувати факти, дає можливість зрозуміти специфіку взаємостосунків у владній ієрархічній системі, що безпосередньо проектувалося на суспільні відносини. Цілком очевидно, що ці джерела не є самодостатніми, але в поєднанні з іншими різновидами джерел дають можливість більш панорамно розкрити предмет дослідження.

Ці виступи сприяють формуванню більш об'єктивних уявлень про владу і проблеми вироблення і реалізації внутрішньої політики СРСР і УРСР у досліджуванні роки, висвітлюють психологію учасників тих подій, розкривають деякі сторони дійсності, які раніше або не цікавили істориків, або були їм невідомі. Наявність широкого спектра такої літератури дозволяє побачити нові грані, висвітлити з різних сторін багато нових сторінок історії українського села.

Джерельну базу дослідження становлять також матеріали періодичних друкованих видань. Процеси, які відбувалися в українському селі в 1950-ті – першій половині 60-х рр., висвітлювались у газетах «Правда», «Известия», «Правда України», «Радянська Україна», «Молодь України», «Сільське життя» тощо. Їх опрацювання дає досліднику можливість «вжитися» в епоху,

зрозуміти, в яких конкретно-історичних умовах функціонувало село та його соціально-культурна сфера.

На шпальтах газет нерідко друкувались листи, скарги селян на негаразди свого життя та побуту. Тут нерідко без прикрас подано панораму реалій сільського способу буття, які, як правило, офіційна пропаганда оголошувала «нетиповими». Періодичні видання повоєнного часу виступали, перш за все, засобами ідеологічного впливу на місцевих мешканців і були, здебільшого, пропагандистськими та не завжди об'єктивними. Водночас вони доповнюють наявний джерельний ресурс та заповнюють інформаційний вакуум, який сформувався при дослідженні деяких питань у зв'язку з обмеженістю архівних документів. Із періодичних видань було почерпнуто корисну інформацію стосовно соціальної сфери села, повсякденно-побутове становище та культурний розвиток селянства.

В країні у вказаний період видавались журнали «Комуніст», «Комуніст України», «Партийная жизнь», «Вопросы истории КПСС», «История СССР», «Исторический архив» та інші.

Значний та різноманітний науковий матеріал про соціально-економічні та культурні процеси на селі містяться в «Українському історичному журналі», який бере свій початок з 1957 р. При розгляді проблеми духовного життя та соціально-культурного становища в українському селі використовувались публікації в журналах культурно-аналітичного спрямування: «Культосвітня робота» (з 1954 р. – «Соціалістична культура»), «Радянська школа», «Культпросветработа», «Народное образование» тощо. Матеріали, які вміщені в газетах і журналах, науковці використовують у дослідженнях про життя українського села у 1950-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття.

Отже, аналіз перелічених джерел про соціально-культурні процеси на селі свідчить, що вони є достатніми для розкриття теми.

Підводячи підсумки розгляду проблеми джерельної бази дипломного дослідження, слід зазначити, що джерела, створені у розглядуваний період

радянської історії, служили реалізації конкретних завдань у галузі «комуністичного будівництва». До того ж відображали стан суспільної свідомості в частині уявлень про шляхи суспільного розвитку.

Останнім часом осмислення доступності цілих комплексів документів є непростим завданням для сучасних дослідників. Однією із необхідних умов є обмеження їх введення, поряд із традиційними для радянської історіографії джерелами, поява нових концепцій і підходів. Комплекс документів, доступних дослідникам, дозволяє розробляти різні проблеми соціального і культурного розвитку країни.

Сучасний стан джерельної бази з заявленої теми можна визначити як достатньо репрезентативний для об'єктивного наукового дослідження. Хоча, без сумніву, з'явиться ще багато нових документів, які зможуть дати нове розуміння ряду ключових моментів політичної, економічної і соціально-культурної історії українського села 50-х – першої половини 60-х рр.

Тим не менш, доступний нині комплекс документів дозволяє не лише достатньо детально реконструювати, але й об'єктивно інтерпретувати цей період історії українського села. Більше того, чекати принципових змін щодо радянської історіографії найближчим часом не доводиться. Отже, необхідно використовуючи всі доступні джерела, продовжувати вести роботу по відтворенню об'єктивної історії так званого «хрущовського періоду».

Структура. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1

ТРАНСФОРМАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

1.1. Сільська школа в процесі реформування

На початку 1950-х років була відновлена мережа народної освіти і завершилось формування єдиної радянської школи по всій території України. В основному було запроваджено обов'язкове семирічне навчання (1948 р.). В контексті цього проведено реорганізацію частини початкових шкіл в семирічні, розширено їх мережу, збільшено кількість класних кімнат, укомплектовано нові школи педагогічними кадрами. Однак в подальшому, ця робота не отримала належного продовження. Кількість всіх типів шкіл на селі не тільки не збільшилась, але й істотно зменшилась. У середині 1950-х років початкова школа припадала на 3,6 сіл, семирічна – на 4,1, середня – на 12. До того ж матеріальна база сільських шкіл істотно відставала від міських [101, с.162-163].

В 1950-ті роки не було створено умови для вирішення нових завдань в розвитку народної освіти – переходу до загальної середньої освіти у масштабах країни. Виконати намічені плани в повному обсязі протягом 1950-1958 рр. виявилось неможливим. Практичний досвід показував, що перехід до загальної середньої освіти вимагав не лише значного розширення шкільного будівництва і підготовки педагогічних кадрів, але і вирішення ряду складних проблем, пов'язаних з продовженням терміном навчання для дітей невеликих селищ та сіл. Більше того, стала ясною необхідність перебудови школи.

Завдання, шляхи і принципи реорганізації системи освіти визначав закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», прийнятий 24 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР. Він встановлював нову структуру загальноосвітньої школи і вносив зміни у зміст навчально-виховного процесу. Новий закон вводив обов'язкову загальну восьмирічну (замість семирічної) освіту. Десятирічні школи

перетворювались на одинадцятирічні середні загальноосвітні школи. Переглядалися навчальні програми, що мали забезпечувати не лише засвоєння академічних знань, але й ознайомлення з основами виробництва, оволодіння трудовими навичками. У законі містились рекомендації щодо організації виробничого навчання (для сільської молоді в навчальних бригадах колгоспів, науково-дослідних господарств, колгоспних бригадах з оплатою вироблених трудовнів) [4, с.205].

В Україні відповідний закон було прийнято першою сесією Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання 17 квітня 1959 р. [15, с.93]

Складний і багатосторонній процес перебудови освіти вимагав від суспільства великих матеріальних затрат на будівництво шкіл, нове обладнання, якого катастрофічно не вистачало, збільшення кількості педагогічних кадрів та великої організаційної роботи. Статистичні збірники щорічно фіксували значне зростання видатків на освіту, хоча насправді темпи ресурсного забезпечення освіти значно відставали від фінансування промисловості. Відповідно знижувались темпи шкільного будівництва. До того ж існуюча матеріальна база шкіл не відповідала вимогам того часу, не забезпечувала дійсних потреб, зокрема гостро стояло питання із забезпеченням загальноосвітніх шкіл приміщеннями. Адже як і напередодні шкільної реформи 1958 р. більше половини шкіл республіки проводили заняття у дві, а то й три зміни, так і на початку 60-х рр. на другій зміні навчалось близько 1,5 млн. учнів, що становило 20,2% [15, с.155].

Слід зазначити, що лише за першу половину 50-х рр. будівельними організаціями республіки не було освоєно близько 80 млн. крб. державних капіталовкладень, а відтак не було збудовано і введено до ладу приблизно 200 шкіл на 66 тис. учнівських місць [4, с.261]. Такий стан на місцях зумовив прийняття постанови Ради Міністрів УРСР від 30 квітня 1958 р. «Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок коштів колгоспів і надання колгоспам допомоги в шкільному будівництві». На початок 1958/1959 навч. року колгоспи і місцеві організації республіки будували 1500 шкіл на 328

тис. місць, добудовували 5500 класних кімнат і ряд інших приміщень. Найбільш розгорнуте будівництво шкіл на кошти колгоспів проходило у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Ровенській та Хмельницькій областях. Уперше у 1958 р. колгоспам для цієї мети було виділено майже 200 млн. крб. кредитів Сільгоспбанку [4, с.186]. Однак фінансування будівництва об'єктів народної освіти здійснювалось за «залишковим» принципом. Місцеві ж колгоспи вирішити питання будівництва лише за свої кошти були нездатні. Крім того, будівництво багатьох сільських шкіл велось незадовільно, бо не було достатнього забезпечення об'єктів потрібною робочою силою, будівельними матеріалами, механізмами.

Держава самоусувалась від проблем села, викачуючи з нього кошти і трудові ресурси. В першій половині 60-х рр. за рахунок державних капіталовкладень щорічно на селі будувалось лише близько 27 шкіл [82, с.3858]. Навчальні площі у значній кількості сільських шкіл не відповідали встановленим мінімальним санітарними нормам. В окремих школах Харківської області напередодні реформи у класних кімнатах площею 20-22 м² сиділи по 35-42 учні, а це менше 0,5м² на одного школяра [42, с.113].

Загальнодержавна програма введення в експлуатацію об'єктів народної освіти щорічно корегувалась у бік зменшення. Значна частина областей і районів не виконувала планів по введенню до ладу шкільних приміщень. В той же час зі сторінок газет, журналів, високих трибун лунали слова про важливість і необхідність всебічного розвитку молодого покоління, про підвищення ефективності шкільного навчання. Але ці декларації не підтверджувались головним: збільшенням асигнувань на освіту. І проблема продовжувала залишатись гострою. Капітальний і косметичний ремонт проводились в основному з ініціативи самої шкільної адміністрації і часто руками самих учнів.

Сільські школи, як правило, важко було добре обладнати. Будовані на кошти колгоспів, вони не одержували фондів на меблі та інші речі. Класні

кімнати часто оснащувались застарілими меблями, як-от парти, класні дошки. Ліміти на придбання шкільних меблів та іншого навчального приладдя були обмежені, асигнування на їх придбання поступово зменшувались.

Таким чином, забезпечення сільських шкіл у 50-ті – першій половині 60-х років технічними засобами навчання, наочними посібниками було мізерним порівняно з їх потребами, що ускладнювали роботу вчителів та негативно позначалося на рівні знань учнів.

Головною проблемою сільської школи в досліджуваній період залишалась її малокомплектність та їх мала наповнюваність. Поширення малокомплектних шкіл було пов'язане з особливостями розселення сільських жителів, великою кількістю малонаселених пунктів. Громадянська війна, голодомор, колективізація, Друга світова війна – усі ці потрясіння, що йшли одне за одним, відбилися на чисельності сільського населення республіки. Зселення сіл, старіння і запустіння багатьох з них загостило проблему малокомплектності шкіл. Дрібнішали села – дрібнішали школи. У наступні роки у зв'язку з оголошеним наступом на неперспективні села процес зникнення малих населених пунктів прискорився.

Багаторічні кампанії з метою ліквідації «неперспективних» сіл передбачали концентрацію сільського населення на центральних садибах господарств з подальшим їх перетворенням в селища міського типу. В державній звітності існував розділ зселення сіл і хуторів: чим більшими були цифри зселення за звітом, тим більше хвалили за це керівництво. В процесі ліквідації «неперспективних» сіл малокомплектні школи реорганізовувалися у класи-комплекти. В 1959 р. в Україні нараховувалось 137,8 тис. класів-комплектів [43, с.22]. Це було результатом не лише демографічних змін (зниження народжуваності, запустіння так званих «неперспективних» сіл), а й намагання батьків при першій-ліпшій можливості перевести дітей у восьмирічну або середню школу, де якість навчання, як правило, була вищою. Однак серед восьмирічних і середніх шкіл також було чимало

малокомплектних шкіл і класів. Вони вважались неефективними в економічному відношенні.

Питання про раціональне розміщення шкіл особливо гостро постало у зв'язку зі зменшенням контингенту учнів. Так, у 1964 р. у сільських школах навчалось трохи більше 3,5 млн. учнів. У порівнянні з 1950 р. ця кількість зменшилась приблизно на 1 млн. [43, с.25]. До цього і призвела політика раціоналізації розміщення сільських шкіл, яка нерідко зводилась до необґрунтованого закриття цілого ряду навчальних закладів, а за методами і своєю суттю нагадувала боротьбу з «неперспективними» селами. Багаторічна кампанія ліквідації «неперспективних» сіл привела до втрати в українському селі протягом 1950-1965 рр. більше 3660 загальноосвітніх шкіл [7, с.634]. В результаті в окремих областях збільшилось число колгоспів і радгоспів, що не мали на своїй території навіть початкової школи.

Серед малокомплектних шкіл у досліджуваній період значним був кадровий дефіцит спеціалістів. Сільська школа, а тим паче малокомплектна, була мало привабливою для молодих спеціалістів. Перебороти труднощі сільського життя було часто не під силу навіть багатьом сільським жителям. Зазвичай виявлялось небагато бажаючих пов'язати свою долю з маленьким селом, де школа – одна-дві кімнати на кілька учнів. Через багато причин вона була залежна від доброї волі голів сільських рад і керівників господарств, які, як показала практика, в абсолютній більшості ігнорували її потреби.

Однак з точки зору зацікавленості сільського населення малокомплектні школи мали неабияке значення, бо їх дислокація визначалась, як правило, історично складеним розселенням жителів сіл. Спроби укрупнення сільських шкіл з метою економії коштів на їх утримання нерідко було непродуманим і здебільшого мало негативний ефект – скорочення мережі сільських шкіл, що призводило до відтоку населення з малих сіл і загострення проблеми трудових ресурсів.

У сільській місцевості поряд з малокомплектними школами у 1950-ті роки почали функціонувати стаціонарні загальноосвітні школи-інтернати.

Перші 50 шкіл-інтернатів, у яких навчалось понад 10 тис. учнів, було організовано в Україні у 1956 р. Однією з причин росту стаціонарних шкіл-інтернатів була наявність великої кількості дітей-сиріт, дітей-інвалідів війни і праці, малозабезпечених батьків та самотніх матерів, а також дітей, чий батьки були позбавлені батьківських прав.

У школах-інтернатах навчальний процес тісно поєднувався з трудовим вихованням дітей, з позакласною роботою. Напередодні шкільної реформи 1958 р. в республіці працювало вже 80 шкіл-інтернатів [64, с.468]. Їх створення вимагало великих матеріальних затрат на навчальні і житлові приміщення для учнів, харчування, забезпечення дітей одягом, постільною білизною та культурно-побутовим інвентарем. Потрібні були додаткові кадри навчально-виховного персоналу. Досвід зразу ж показав, що створення інтернатів без належного матеріального і кадрового забезпечення дає незадовільний результат.

Починаючи вже з 1959 р., ішло скорочення будівництва шкіл-інтернатів і контингенту учнів у них. Це, зокрема, було пов'язано з порівняно високою платою за утримання дитини, яка складала близько 50 крб. Для більшості батьків це була половина, а то і більше місячної заробітної плати. З цієї причини в 1960/1961 навч. рік вибуло з шкіл-інтернатів 11,4% учнів [52]. Зменшення мережі шкіл-інтернатів було пов'язане також з українською слабкою навчально-матеріальною базою для їх функціонування, відсутністю підготовлених кадрів учителів і вихователів, низьким рівнем виховної роботи, труднощами із забезпеченням учнів харчуванням.

На початку 60-х рр. за даними Міністерства освіти України у республіці працювало 478 шкіл-інтернатів, в яких навчалось 169,8 тис. учнів [58, с.37]. У сільській місцевості знаходилося 114 шкіл-інтернатів. Але є й інші дані. Так, у звітній доповіді XXI з'їзду Компартії України у лютому 1960 р. зазначалось, що у школах-інтернатах виховувалось лише 73 тис. дітей. Очевидно, Міністерство освіти УРСР, показуючи цифру 169,8 тис. учнів, явно завищувало свої дані, видаючи бажане за дійсне [110, с.286].

Значна частина шкіл-інтернатів розміщувалась у нашвидкоруч пристосованих приміщеннях, іноді на значній відстані від приміщення школи. Через нестачу житла багато учнів шкіл-інтернатів продовжувало проживати хто в родичів, а хто на найманих квартирах. Багато приміщень потребувало негайного капітального ремонту. Значна їх частина підлягала знесенню як небезпечні для проживання.

Школи-інтернати, за деяким винятком, не приваблювали ні учнів, ні їх батьків, однак потреба в них залишалась великою. Статистичні дані засвідчують, що у 1950-ті – першій половині 1960-х рр. в республіці збільшувалось число матерів-одиначок, а також батьків і матерів, позбавлених батьківських прав, збільшувалась кількість дітей, залишених батьками. Усі ці діти мали також отримувати повноцінне виховання і освіту – суспільство стояло перед великою й надзвичайно складною соціальною проблемою. На початку 60-х рр. в країні діяло 282 дитячі будинки-інтернати, де перебувало понад 28 тис. дітей, позбавлених батьківського піклування [8, с.357].

Важлива роль у забезпеченні умов для навчання сільських школярів у новій структурі шкільної освіти відводилось гуртожиткам при школах, або як їх тоді називали – інтернатам, а також добре налагодженому (як планувалось реформою) підвезенню школярів до школи і назад додому, котрі проживали далі, ніж 3 км від місця навчання. Станом на початок 1961/1962 навч. року при 3853 школах України було створено гуртожитки майже на 120 тис. місць [116, с.165].

І хоча Рада Міністрів республіки своєю постановою від 28 серпня 1963 р. «Про хід будівництва і заходи по зміцненню матеріальної бази сільських шкіл» зобов'язувала виконкоми обласних рад, починаючи з 1964 р., передбачити у планах житлового будівництва спорудження гуртожитків при восьмирічних і середніх школах для учнів, які проживали на великій відстані від цих шкіл. Проте переважна більшість облвиконкомів одержували

обмежені капіталовкладення на житлове будівництво, а тому були майже позбавлені можливостей будувати пришкільні інтернати.

Внаслідок відсутності в багатьох селах шкіл взагалі, у середині 60-х рр. 14% сільських учнів змушені були ходити до школи за багато кілометрів, здебільшого до інших сіл [90, с.194]. Складною була проблема підвозу дітей до школи. Воно було обмеженим і, що головне, не регулярним або взагалі відсутнім. Це призводило до масових пропусків занять учнями, що, у свою чергу, спричиняло зниження успішності, ріст другорічництва і значного відрахування із шкіл.

За попередніми розрахунками, при організації підвозу дітей до школи необхідно було розширити мережу інтернатів принаймні до 269 тис. місць. Проте плани введення в дію гуртожитків при школах, як зазначалося, систематично не виконувались. У 1964/1965 навч. році було лише близько 4 тис. пришкільних гуртожитків на 146 тис. місць, що зовсім не задовольняло фактичних потреб [90, с.211]. До того ж ці інтернати у переважній більшості були організовані на базі старих житлових приміщень без будь-якого побутового обладнання.

Низький рівень побутового обладнання та обслуговування пришкільних гуртожитків призводить до того, що вони не користувалися особливою популярністю і в батьків. Не всі хотіли відпускати дітей у школу на повний день, не говорячи вже про весь навчальний період. Довгий відрив від сім'ї у зв'язку з проживанням у гуртожитку для батьків часто був небажаним, оскільки, як показувало вибіркове опитування, по-перше, підлітки переставали брати участь у веденні особистого підсобного господарства і, по-друге, сім'я мала додаткові витрати на їх проживання і харчування в гуртожитку (витрати як у натуральному, так і у грошовому вираженні). Для багатьох сільських сімей ці проблеми могли бути вирішені лише шляхом щоденного підвозу дітей до школи та зі школи.

На середину 1960-х років проблема здійснення загальної обов'язкової 8-річної освіти залишалась невирішеною. У 1965 р. в Україні працювало біля

10 тис. сільських початкових шкіл, в яких навчалось 353 тис. учнів [110, с.285]. Переважна більшість початкових шкіл була розташована на значній відстані від восьмирічних і середніх шкіл, що викликало серйозні труднощі для виконання закону про восьмирічне навчання. Радіус обслуговування населення середньою школою в сільській місцевості України в середині 60-х рр. становив 6-15 км.

Ураховуючи такі обставини, Президія Верховної Ради УРСР 13 серпня 1965 р. прийняла постанову «Про безкоштовний проїзд школярів, які проживають у сільській місцевості». А колегія Міністерства освіти республіки 27 серпня 1965 р. затвердила заходи й видала відповідний наказ про дозвіл на безкоштовний проїзд до школи і назад учнів 1-8 класів на автотранспорті і залізниці [8, с.288]. Ця постанова якоюсь мірою вирішувала питання про матеріальну допомогу сім'ям, оскільки проїзд на рейсових автобусах коштував дорого.

Однак заходи місцевих органів влади і Міністерства освіти УРСР не вирішували питання про підвіз дітей із сіл, що не були зв'язані із школами рейсовим автотранспортом. Фактично абсолютна більшість сіл республіки, які не мали більш-менш нормальних доріг, були позбавлені такого підвезення. У цих селах організація підвозу учнів лягала на плечі господарств, сільських рад і дирекції шкіл. Значна частина дітей змушена була проживати на приватних квартирах, аби щодень не добиратись за багато кілометрів до школи і назад [90, с.194].

Отже, організація підвозу учнів до школи і назад не полегшила вирішення назрілих проблем, а навпаки, створила ряд нових, оскільки велика кількість сільських населених пунктів не була пов'язана зі школами рейсовим транспортом. Таким чином, стан транспорту і доріг у сільській місцевості утруднювали вирішення проблеми з підвозом необхідної кількості учнів до шкіл, що, в свою чергу, призводило до масових пропусків занять.

Реформуючи систему народної освіти для більш ефективного і якісного засвоєння шкільної програми, держава почала практикувати школи з групами

продовженого дня. Створення і функціонування груп продовженого дня при неоліках в організації їх роботи і матеріальному забезпеченні відображало об'єктивну необхідність аграрного виробництва, пов'язаного з переважанням простих сімей, звантаженистю колгоспників. Перші групи продовженого дня виникли в сільських школах напередодні війни. По війні такі групи існували в період польових робіт – восени і навесні. На початку 60-х рр. школи з групами продовженого дня почали організовуватися повсюдно. Уже на осінь 1961 р. в Україні школами і групами з продовженим днем було охоплено 177,4 тис. учнів [9, с.29].

Темпи створення шкіл і груп продовженого дня в Україні різко зросли з 1963 р., коли була проведена реорганізація дрібних шкіл-інтернатів у школи з продовженим днем навчання. У середині 60-х років в Україні ними було охоплено 517,1 тис. учнів. Загалом у школах і групах продовженого дня, а також у школах-інтернатах виховувалось і навчалось біля 14% загальної кількості учнів 1-8 класів. Середня наповнюваність класів становила 27,9 учнів проти 25,7 – у 1958 р. [65, с.232].

При переході на нову форму організації навчання і виховання школярів виявилось немало недоліків. Головним з них був низький рівень навчально-виховної роботи, що часто зводилося до виконання домашнього завдання і прогулянок на пришкольному майданчику. Активної виховної роботи в більшості шкіл фактично не велося.

Об'єктивною причиною такого становища був незадовільний стан матеріальної бази шкіл і гостра нестача кадрів вихователів та організаторів позакласних занять. Лише не багатьом школам вдалось налагодити позакласну роботу у творчих гуртках, організувати заняття спортом, надати дітям можливість денного сну. Вирішення цих питань перебувало у прямій залежності від матеріальної бази загальноосвітньої школи й засвідчувало, що поставлені перед нею завдання не підкріплювались капіталовкладеннями в народну освіту. Зменшення коштів, економія на освіті вели до погіршення шкільного фонду.

Перехід до загальної восьмирічної освіти й розширення масштабів середньої освіти вимагало значного збільшення кадрів учителів та вихователів. Однак система підготовки викладачів для школи не була перебудована на масовий випуск спеціалістів педагогічними навчальними закладами та університетами. В республіці не вистачало педагогічних закладів, дуже слабкою була їх матеріальна база, бракувало гуртожитків для учнів педучилищ і студентів вузів. Стабільність педагогічних кадрів залежала ще від наявності упорядкованого житла на селі, однак план житлового будівництва щорічно не виконувався. У Сумській області за 3 роки (1953-1956 рр.) мали здати 306 будинків для сільських педагогів, а було введено в дію лише 75 приміщень. Керівники не могли навіть точно відзвітувати, скільки житла збудовано [65, с.232].

Загалом протягом досліджуваного періоду школа відчувала гострий дефіцит кадрів. У 1950/1951 навч. році обласні відділи освіти звертались до Міністерства з проханням направити до шкіл 8912 спеціалістів [37, с.85]. Ситуація ускладнювалась тим, що того навчального року не було випуску у педагогічних училищах, які саме переходили на чотирирічне навчання. Школа почала швидко поповнюватись за рахунок тимчасових, а іноді й випадкових у педагогіці людей, що поглиблювало її проблеми. Стрімко падав соціальний статус вчителя.

Хоча сільські школи України й відчували дефіцит учительських кадрів, у педагогічних навчальних закладах було дуже мало вихідців із села. Це було пов'язано як з низьким престижем професії вчителя, так і невисоким рівнем загальноосвітньої підготовки багатьох сільських абітурієнтів. У 60-х рр. в Україні був організований позаконкурсний прийом молоді з сільської місцевості та адресний розподіл випускників. Молодь направляли на навчання в педінститути як колгоспних і радгоспних стипендіатів – за комсомольськими путівками. Притоку сільської молоді сприяли цільовий прийом, надання пільг випускникам сільських шкіл на конкурсних вступних іспитах, створення підготовчих відділень і курсів при педагогічних

інститутах і університетах. В результаті комплексу заходів в загальній чисельності студентів педагогічних вузів частка сільської молоді поступово зростала. Однак і за цих умов школа, як і раніше, відчувала гостру нестачу спеціалістів. Багато сільських шкіл так і не були повністю укомплектовані вчителями.

Відсутність житла, неповна завантаженість навчальними годинами (а це позначалось і на заробітній платі), обмеженість кола спілкування, що впливало на створення сім'ї, бо більшість приїжджих на село спеціалістів були молодими вчительками, погані культурно-побутові умови сільського життя вели до великої плинності кадрів. До того ж сільське вчительство не користувалося практично ніякими соціальними пільгами: вчителі не отримували натуроплату, як колгоспники, не мали відповідних умов для ведення підсобного господарства, не було у них пільг із соціального страхування. Недостатня увага приділялась організації відпочинку вчителів. Улітку багато з них залучались до роботи в учнівських виробничих бригадах, таборах, а також і в колгоспах. Часто на шкільних учителів покладались обов'язки, не пов'язані із педагогічною діяльністю: проводити подвірний облік дітей, заготовляти паливо, сіно і корми для радгоспів і колгоспів тощо. Незважаючи на неодноразове підвищення окладів, ріст вчительської зарплати в 1950-ті – першій половині 60-х рр. відставав від середньої – зарплати робітників і службовців.

Таким чином, розглянуті дані підводять нас до висновку, що невисока заробітня плата, відсутність належних культурно-побутових умов життя призвели до неймовірної плинності кадрів на селі. Немало кваліфікованих педагогів переходили на роботу до інших галузей народного господарства, де могли бути використані їхні професійні навички.

У школі кожний крок уперед був результатом великої праці вчителів та учнів. Вчителі наполегливо шукали і утверджували новаторські підходи у навчанні і вихованні. На цьому шляху, зокрема, вів свій пошук директор Павлиської школи Кіровоградської області В.Сухомлинський [125, с.418].

Однак цінні педагогічні напрацювання, вдалі знахідки, що могли б забезпечити розвиток інтересів школярів та підвищення їх зацікавленості до навчання і праці, ігнорувались протягом десятиріч бюрократичним апаратом. Досвід педагогів-новаторів часто не знаходив свого широкого розповсюдження.

Освіта залишалась органічною частиною життя суспільства, з якою були пов'язані перспективи його розвитку і вдосконалення. Відповідальність за навчання і виховання підростаючого покоління розподілялась у суспільстві між батьками, рідними, школою і державою. Особлива роль належала сім'ї. Однак чимало батьків через відсутність вільного часу та низький культурний рівень головним вихователем своїх дітей вважали школу. Особливо розповсюдженою така думка була на селі. Таким чином, складалась ситуація, при якій батьки перекладали виховання дитини на школу і знімали по суті із себе відповідальність.

Загальноосвітня школа на селі опинилась у стані глибокої кризи. Вона знаходилась у прямій залежності від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому визначали зміст і функціонування діяльності сільської школи в 1950-х – першій половині 1960-х рр. ХХ століття. Залишковий принцип фінансування був перешкодою у її своєчасній відбудові, спричинив відставання її матеріально-виробничої бази від реальних потреб, згубно позначився на інформаційному просторі сільського шкільництва, забезпеченні підручниками, навчальним приладдям тощо.

Проте було б помилкою твердити, що сільська школа в процесі реформування у досліджуваний період позначалась тільки, «чорними плямами». Збільшувалась кількість шкіл, поліпшувався якісний склад учителів, професія вчителя ставала престижною. Середньорічна заробітна плата працівників освіти підвищувалась більш високими темпами, ніж інших категорій сільського населення. Помітно проявлялась тенденція зростання кількості сільських учителів, що дало змогу фактично ліквідувати масову

неписьменність серед учнівської молоді, ввести загальну семирічну освіту в селах і перейти до запровадження загальної середньої освіти в містах.

Позитивні зрушення і докладені владою зусилля значною мірою знецінювалися через великий формалізм і бюрократичний підхід до справи з боку органів державного і партійного керівництва, керівників освіти, а також слабкої мотивації до навчання в багатьох сільських жителів.

Отже, у процесі реформування сільської школи в 1950-ті – першій половині 60-х рр. визначальним чинником змін було поступове усвідомлення державою необхідності піднесення освітнього рівня сільського населення. Однак процес реформування мав швидше кількісний ніж якісний характер і суттєві зрушення в цьому напрямку відбувалися досить повільно. Гостро стояла проблема навчально-матеріальної бази шкіл, нестачі педагогів у поєднанні з їх низьким професійним рівнем – все це суттєво впливало на якість навчання та виховання сільської молоді. Залишковий принцип фінансування призводив до недостатнього розвитку мережі шкіл на селі, їх матеріальна база і оснащеність продовжували відставати від потреб сільського населення. Сільська школа залишалась консервативною в процесі суспільної трансформації і неадаптованою до нових вимог.

1.2. Проблема загальної середньої освіти на селі

Освітні заклади, як складова частина, соціально-духовної інфраструктури села відігравали важливу роль у вихованні підрастаючого покоління, підготовці його до активної і повноцінної участі в суспільному житті і виробництві. Систематизація і започаткування нової шкільної структури була здійснена на основі виконання закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» [8, с.221], котрий у квітні 1959 р. був прийнятий в Україні. Відповідно до закону запроваджувалась середня освіта, котра повинна була здійснюватися двома етапами: перший етап – восьмирічна неповна загальноосвітня трудова політехнічна школа, як базова форма загальної

освіти. Другий етап здійснювався трьома типами навчальних закладів, які давали повну середню освіту: вечірні і заочні школи працюючої молоді, а також середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим нахилом, котрі замінили середні десятирічки. Протягом трьох років старшокласники повинні були здобути середню освіту і отримати професійну підготовку в одній із галузей народного господарства або культури. В Україні Міністерством освіти був розроблений план реорганізації семирічних шкіл у восьмирічні протягом двох років і десятирічних в одинадцятирічні протягом чотирьох років. При цьому професійна підготовка в школах домінувала, визначаючи все внутрішнє життя загальноосвітньої школи. У сільських школах навчальний рік будувався з урахуванням сільськогосподарських робіт.

Головним завданням шкільної реформи було здійснення загальної восьмирічної освіти. Його належало розв'язати протягом короткого терміну. Закон про шкільну реформу покладав відповідальність за здійснення загального обов'язкового навчання всіх дітей та підлітків від 7 до 15 років на виконкомі обласних, міських, районних і сільських рад. Виконкоми організовували і проводили посписковий облік дітей та підлітків.

Масштаби безпосереднього переходу від обов'язкової семирічної освіти до восьмирічної лімітувались перш за все самим ходом перебудови семирічок у восьмирічки і повільними темпами створення необхідних умов (інтернати, підвіз тощо). Певний вплив мало також традиційне прагнення значної частини учнів (і їх батьків) перейти до трудової діяльності зразу після закінчення семирічки. Для багатьох такий варіант був необхідністю, продиктованою умовами життя. Отже, взаємодія цих факторів приводила до того, що в перші роки реформи число тих, хто закінчив навчання з семирічною освітою, було надто великим, особливо в сільській місцевості.

Зазначені обставини пояснюють, чому при відчутному зростанні чисельності учнів у 8-х класах значною залишалася питома вага підлітків відповідного віку, що не навчалися і не працювали. Із 200 тис. випускників

1953/1954 навч. року не було працевлаштовано більше 120 тис. випускників. У 1956/1957 навч. році десяти класи закінчило 290 тис. учнів, з них 132 тис. вступило до вищих, середніх та інших спеціалізованих навчальних закладів, 147 тис. пішло працювати у промисловість і сільське господарство, а біля 11 тис. ще на весну 1958 р. не було працевлаштовано [37, с.11].

Нерідко траплялося так, що учні 4-х – 7-х класів залишали навчання в школах і допомагали батькам вести домашнє господарство або влаштовувались на різні сільськогосподарські роботи, хоча в 1956 р. було прийнято Указ Верховної Ради СРСР «Про посилення охорони праці підлітків», який забороняв наймати на постійну роботу осіб, молодших 16 років.

Слабенька матеріальна база навчальних закладів, нераціональне їх розміщення вимагало з боку держави посиленої уваги до шкільних проблем: збільшення капіталовкладень, розширення будівництва, підготовки освітніх кадрів, а також подовження часу для переходу на загальну восьмирічну освіту. Адже встановлений досить короткий термін не давав можливості виконати намічене. Проблема полягала в підвищенні ефективності роботи сільських восьмирічних шкіл, а саме, зменшенні числа другорічників і ліквідації масового відсіву учнів зі школи. Прямолинійність трактування цих завдань приводила до того, що головним у роботі школи стало збереження контингенту учнів. Такий результат у багатьох випадках досягався за рахунок зниження вимог до рівня знань учнів. Фактично було припинено відрахування із школи за неуспішність.

В результаті були випадки, коли випускники не могли далі продовжувати навчання внаслідок слабкої підготовки. При відсутності вчителів з деяких предметів випускники восьмирічної школи отримували прочерк з цих дисциплін у свідоцтві про неповну середню освіту. Зустрічались учні, які не знали таблицю множення. Однак усі вони, за деяким винятком, «своєчасно» отримували свідоцтво про закінчення восьмирічної загальноосвітньої школи.

В 1962/1963 навч. році в республіці було завершено організаційну перебудову системи шкільної освіти. Середні загальноосвітні школи з 10-річним терміном навчання було реорганізовано в 11-річні, а окремі – у 12-річні. Також у тому навчальному році відбувався і перший випуск одинадцятого класу, і третій випуск восьмикласників.

Загалом за 6 років (1958-1964 рр.) після прийняття закону про школу в мережі загальноосвітніх шкіл відбулись значні кількісні та якісні зміни. Усього в системі Міністерства освіти на початку 1965/1966 навч. року працювало 29,3 тис. школи, в яких навчалось 7,3 млн. учнів [58, с.62].

Сформована в 60-х рр. система освіти гарантувала обов'язкове навчання в загальноосвітній школі дітей та підлітків включно до 8 класу. Ті, хто закінчив неповну середню школу, отримував право продовжувати навчання в 9-11 класах денної загальноосвітньої школи, а також вступати до середніх профтехучилищ або технікумів чи перейти на роботу й одночасно навчатись у вечірній школі. Фактично для більшості сільських школярів вибір визначався й обмежувався існуючим у райцентрі училищем або середньою школою у своєму чи найближчому селі.

Починаючи з 60-х рр. всіма можливими засобами і методами вводилась повна середня освіта. Навчання в середній школі в той час вважалось більш престижним порівняно з технікумом. Школа отримала пріоритетне право набору в 9-ті класи, приймаючи кращих. Школа ставила єдину мету – дати учням певну суму знань, єдиний загальноосвітній рівень підготовки. Утверджувалась система освіти, котра перетворювала навчання на трудову повинність, породжувала велику кількість учнів з середньою освітою, хоча значною мірою незацікавлених, з обмеженими знаннями. Це була, як правило, обов'язково-примусова освіта, яка фактично не давала можливості для творчого розвитку особистості, самостійності мислення.

Система народної освіти в УРСР передбачала існування національних шкіл, однак у їх практичній діяльності не стали предметом постійної уваги збереження і розвиток національної культури й перш за все національної

мови. Процеси інтернаціоналізації, точніше русифікації суспільного і культурного життя в Україні, торкнулися і школи. Поступово українська мова почала витіснятися із діловодства партійних, державних і радянських установ. Почало різко скорочуватись число україномовних шкіл. Варто відзначити і сумну статистику наслідків політики русифікації, яку оприлюднив міністр культури Литвин: «В 1950 році було видано на українській мові тільки 10 підручників, в 1951 – 8, в 1952–1953 рр. підручники на українській мові зовсім не видавались» [20, с.153].

Процес русифікації проявляв себе і в якісних змінах загальноосвітніх шкіл республіки. Так, на початку 1956/57 навч. року в республіці працювало 29517 загальноосвітніх шкіл, з яких українською мовою навчання було 25182, російською – 4072, молдавською – 161, угорською – 98, польською – 4 [19, с.151]. На перший погляд, наведені дані об'єктивно відображали освітні інтереси населення УРСР за національністю. Проте при проведенні глибшого аналізу порівняно співвідношення шкіл та контингентів учнів вимальовується інша картина. Особливо вражаючими є цифрові показники кількісного складу учнів російських та українських шкіл. У тих же 4072 школах України з російською мовою викладання навчалась 1,43 млн. учнів, тоді як у 25182 українських школах освіту здобувало 3,75 млн. школярів. Таким чином, у 1957 р. у школах з українською мовою навчання було всього у 2,6 рази більше учнів, ніж у російських школах, хоча українських шкіл у республіці було більше у 6 разів [144, с.9]. Крім того, російські школи були краще забезпечені учительськими кадрами, мали більшу матеріальну підтримку з боку партійних та державних органів, керівництво яких в більшості випадків посилало сюди на навчання своїх дітей.

У галузі освіти політика русифікації проявилася насамперед у сумнозвісному праві добровільності вибору мов, що закріплювалося в законодавчих актах СРСР від 24 грудня 1958 р. та УРСР від 17 квітня 1959 р. Дев'ята стаття закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» передбачала, що

«навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не проводиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів» [85, с. 2]. Системний характер у процесі русифікації мали кроки Міністерства освіти України, що закріплювалися у ряді тогочасних документів. Зокрема, у його доповідній записці до ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР» [19, с.152].

Надання батькам права вибору мови навчання їхніх дітей, що на перший погляд здавалось демократичним, давало легальні можливості зросійщення загальноосвітніх шкіл, робило вивчення української мови не державною справою, а приватною справою батьків, не давало будь-якої змоги боронити права української мови, а навпаки, створювало атмосферу, в якій оборона рідної мови кваліфікувалась як прояв буржуазності.

У республіці поступово зменшувалась кількість шкіл з українською мовою викладання. Так, якщо в 1950 р. загалом в Україні працювало 31055 шкіл, у тому числі з українською мовою викладання – 27901, російською – 2836 [6, с.215], то уже на середину 60-х рр. українських шкіл стало 23511, а російських 4723. Крім цього, працювали 496 шкіл з двома мовами навчання і 49 з трьома [6, с.218].

Школи з українською мовою навчання на середину 60-х рр. склали відносно високий відсоток – 81,2%, але вони були переважно невеликі, з обмеженим контингентом учнів, розташовані переважно в сільській місцевості. У них навчалось 4,7 млн. учнів із 7,4 млн., тоді як російських шкіл в Україні нараховувалось 4703 (або 16,2%) і в них навчалось 2,7 млн. учнів, що складало близько 36%. Крім українських і російських, у республіці працювали змішані українсько-російські школи, а також школи з

молдавською мовою навчання (0,4%), угорською (0,3%) і дві польські школи [6, с.219].

Якщо взяти до уваги, що серед російських шкіл переважали великі міські школи зі значною кількістю паралельних класів, то стане зрозумілим, чому різко зменшувався контингент учнів у школах з українською мовою навчання. Дискримінація в національно-мовній політиці, що стала результатом утвердження тоталітарної ідеології, позначалась і на формуванні національних шкіл у тих районах, де компактно проживали національні меншини.

Робота з поліпшення викладання російської мови постійно стимулювалась. Російськомовні школи набули особливого статусу щодо матеріально-технічного й фінансового забезпечення спочатку в містах, а згодом і в містечках та районних центрах. З огляду на панівне становище російської мови в СРСР випускникам російських шкіл відкривався широкий доступ до вузів. Часто батьки, користуючись правом вибору мови навчання, відмовлялись не лише віддати дітей до шкіл з українською мовою навчання, але хотіли звільнити їх взагалі від вивчення української мови і літератури в рамках програми звичайних шкіл, де викладання велось російською мовою.

Таким чином, у республіці обов'язковим на той час стало вивчення «мови міжнаціонального спілкування» – російської і необов'язковим – мови корінної національності. На практиці це призводило до ліквідації національних шкіл і переведення всього навчального процесу на російську мову. Зневага до національного породжувала неповагу і до російської мови, яку учні національних республік вивчали в обов'язковому порядку.

Важливу роль у системі освіти на селі повинна була відігравати дошкільна освіта. Тим часом зусилля держави, колгоспів і радгоспів були продиктовані не турботою про розширення мережі дитячих дошкільних закладів, а намаганням максимально використати працю жінок у сільському господарстві. Проте багато колгоспів намагались обходитись без дитячих дошкільних закладів або створювали примітивні сезонні ясла. За час літніх

сільськогосподарських робіт в УРСР у 1951 р. сезонними дитячими установами було охоплено 386 тис. дітей дошкільного віку при плані 450 тисяч [82, с.3861].

Найскладнішою проблемою, пов'язаною зі створенням на селі постійнодіючих дошкільних закладів, була відсутність приміщень з необхідними умовами для дітей. Колгоспні дитячі установи проводили свою роботу переважно в абсолютно непристосованих приміщеннях, наприклад, у хатах колгоспників або навіть і на території тваринницької ферми.

У 1956 р. в Україні діяло понад 27,5 тис колгоспних дитячих майданчиків, якими було охоплено близько 1,5 млн. дітей [114, с.262]. Проте їх функціональна роль зводилась лише до догляду за дітьми. У них не велась необхідна освітня підготовка дітей.

Через відсутність дошкільних закладів жінки, зайняті на виробництві просто не знали, куди подіти дітей після закінчення пологової відпустки, а в багатьох випадках чимало жінок на селі не використовували її повністю. Через матеріальну скруту та існуючі соціальні проблеми колгоспниці змушені були залишати дітей без догляду і йти працювати [92, с.11]. Це позначалось на фізичному здоров'ї дітей, їх вихованні тощо.

У діючих дошкільних закладах процес навчання і виховання забезпечували, як правило, працівники з низькою освітньою підготовкою, а нерідко навіть і без неї. Керівники господарств часто через проблеми із забезпеченням житлом уникали запрошень молодих спеціалістів-педагогів і призначали на посади працівників без погоджень з відділами народної освіти. Це позначалось на якості підготовки і вихованні дітей, відтак вони переступали поріг школи, маючи низький рівень освітньої підготовки. З метою їх покращення з 1954 р. у стаціонарних дитячих садках і яслах почали вводити систематичне навчання [22, с.72].

У другій половині 50-х рр. на селі почала розгортатися робота зі створення постійних дитячих ясел і садків, які б працювали протягом усього року. До цього в республіці діяло лише 128 постійних колгоспних ясел на

4024 місць [101, с.165]. Функціонували вони в основному в районних центрах або у великих селах, на території яких знаходились сільськогосподарські переробні підприємства, МТС тощо. Як правило, умови перебування дітей у них були значно кращими, ніж у сезонних.

Завдяки здійсненим заходам у республіці дещо збільшилась кількість дитячих дошкільних установ постійного та сезонного функціонування. Значну кількість дитячих ясел в Україні було побудовано різними міністерствами і відомствами і на середину 50-х рр. вже діяло близько 3,4 тис. дитячих садків всіх відомств з контингентом 181,5 тис. дітей, з яких лише 1,4 тис дитячих садків, якими було охоплено 73,3 тис. дітей, підпорядковувалось Міністерству освіти [114, с.261].

Питання сільських дошкільних установ загалом мало цікавило владу. За планом 1956 р. у колгоспах республіки мало бути охоплено дошкільними установами 1,5 млн. дітей, а було охоплено близько 1 млн., тобто 70% до плану. Жодна з областей України не виконала плану. Особливо незадовільним був стан у Дрогобицькій, Станіславській, Львівській, Ворошиловоградській (Луганській), Миколаївській областях, де план було виконано лише на 47-60% [87, с.355]. Але і на середину 60-х рр. план будівництва дитячих дошкільних установ колгоспами не виконувався.

Слабкою залишалась матеріальна база колгоспних ясел. Під час обстеження виявилось, що дитячі ясла бідно умебльовані, гостро не вистачало посуду, білизни тощо. В абсолютній більшості колгоспних ясел через відсутність ліжок діти не відпочивали вдень або спали по двоє та троє на одному ліжку, витирались одним рушником, спали без подушок і білизни.

Водночас процес перетворення із сезонних у постійнодіючі відбувався повільно. На середину 60-х рр. на селі функціонувало лише 1683 постійнодіючі колгоспні ясла, якими було охоплено 76,7 тис. дітей, а сезонних – 17,0 тис., із загальною кількістю 67,6 тис. дітей [114, с.263].

Отже, шкільна освіта 1950-х – першої половини 60-х рр. перебувала у прямій залежності від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому

визначили її зміст. Залишковий підхід до фінансування був перешкодою у своєчасній відбудові освіти, спричинив відставання її матеріально-виробничої бази від реальних потреб, згубно позначився на інформаційному просторі шкільництва, забезпеченні підручниками, навчальним приладдям тощо. Уніфікована система загальної освіти в Україні виступала цілеспрямованим інструментом русифікації.

Позитивні зрушення і докладені громадські зусилля значною мірою знецінювалися через формалізм і бюрократичний підхід до справи з боку органів державного і партійного керівництва, керівників освіти, а також слабкої мотивації до навчання в багатьох сільських жителів.

Екстенсивний розвиток та зовнішні зміни не зачіпали внутрішньої сутності школи. Вона залишалася школою авторитарних відносин, одноманітного змісту освіти, обов'язкової участі дітей у всіх виховних заходах, які пропагувалися зверху. Ідеологічні постулати зумовлювали уніфікацію навчальних програм, методичної літератури і спричиняли заорганізованість і заформалізованість навчально-виховного процесу.

1.3. Функціонування шкіл з виробничим навчанням

Особливості розвитку загальної середньої освіти в Україні у кінці 1950-х – середині 60-х років полягали в тому, що вона була доповнена трудовим і професійним навчанням. Шкільна реформа 1958 р. орієнтувала найбільш масовий навчальний заклад на підготовку молоді до виробничої діяльності.

Називаючись трудовою і політехнічною, радянська загальноосвітня школа зобов'язана була не тільки «озброювати» учнів знанням основ наук, але й, говорячи мовою компартійних документів тих часів, готувати їх «до життя і праці», тобто не тільки формувати трудові навички, звичку до праці, любов та повагу до неї, але й здійснювати виробниче й професійне навчання учнів.

Специфіка трудового і виробничого навчання учнів сільських шкіл полягала у тому, що цей процес не був обмежений спеціально відведеними

навчальною програмою заняттями. Будучи складовою частиною колгоспно-радгоспної системи, сільська загальноосвітня школа залучала учнів до роботи в колгоспах і радгоспах у позаурочний час, в період шкільних канікул. Причому школа орієнтувалася на ті форми організації праці, що існували в сільськогосподарському виробництві. Передбачалось, що вже через декілька років виробництво розпочне систематично поповнюватись кваліфікованими молодими кадрами. З цією метою обмежувались можливості вступу до інститутів: для абітурієнтів обов'язковим став дворічний трудовий стаж на виробництві.

Доцільність виробничого навчання в умовах загальноосвітньої школи підтверджувалась на той час і економічними розрахунками. Так, загальна вартість підготовки одного кваліфікованого робітника в середній школі, враховуючи і вартість загальноосвітньої підготовки, за 3 роки становила 3800-3900 крб., з них 900 крб. на спецпідготовку, тоді як державна вартість підготовки робітника в училищах трудових резервів складала 11,5 тис. крб., у однорічних технічних училищах – 5300 крб., у 3 річних – 6137 крб., а в однорічному училищі механізації сільського господарства – 3523 крб. Фактично досвід шкіл УРСР давав підставу стверджувати, що значна частина спеціалістів масових професій могла бути підготовлена середніми школами з виробничим навчання [9, с.110].

Та все ж виробниче навчання і професійна підготовка в середній школі вимагали великих матеріальних вкладень, широкого будівництва шкільних майстерень, нового обладнання, значного збільшення числа педагогічних кадрів, розробки навчальних програм і вирішення різноманітних і надзвичайно складних питань із організації практичної роботи учнів на підприємствах, в установах, колгоспах і радгоспах.

Законом про школу було визначено перелік професій, до яких готували школи з виробничим навчанням, а працевлаштування їх випускників було покладено на місцеві органи, відділи освіти й управління сільського господарства.

Організація у школах навчання масовим сільськогосподарськими професіям була спробою припинити міграцію населення із села й одночасно поповнити кадровий склад сільських трудівників кваліфікованими спеціалістами. Однак мети не було досягнуто. Багато молоді прагнуло залишити село, що бумерангом по ньому і било. Масовий відтік сільської молоді в міста наносив відчутні втрати формуванню трудових ресурсів сільськогосподарського виробництва, негативно позначався на загальній демографічній ситуації.

В умовах сільського життя трудове виховання здійснювалось здебільшого в сім'ї. Вирішальним чинником у професійній орієнтації сільських школярів залишалось економічне становище колгоспного господарства, де працювали їхні батьки. Добре налагоджена економіка колгоспів і радгоспів диктувала високі вимоги до кадрового поповнення господарств. У таких господарствах школа завжди перебували у центрі уваги.

Найбільш поширеною формою трудового навчання і виховання учнів були учнівські виробничі бригади, кращі з яких були, говорячи словами В.Сухомлинського, справжніми лабораторіями мислення, де «одноманітні трудові процеси – це не кінцева мета, а тільки засіб досягнення мети – радості, творчої, дослідницької праці» [125, с.420].

Перші шкільні виробничі об'єднання з'явилися в Україні в середині 50-х рр. Колгоспи і радгоспи виділяли школярам землю, насіння, добрива, інвентар, техніку. Більшість учнівських виробничих бригад працювали на принципах госпрозрахунку. Відповідно зазнали змін навчальні плани і програми, значно збільшивши кількість годин на трудове виховання – до 2 тис. годин у 1962/1963 навч. рік [56, с.223].

У 1960/1961 навч. році виробниче навчання здійснювалось за 214 спеціальностями. Ним було охоплено 342,9 тис. учнів 9-11 класів, у тому числі на базі сільськогосподарських підприємств – 185 тис., де здобували

спеціальності механізатора, плодоовочівника-механізатора, слюсаря, комбайнера та ін. [76, с.58].

Для виробничого навчання з сільськогосподарських спеціальностей утворювались навчально-виробничі бригади. У 1962 р. за 3371 бригадою було закріплено 67,3 тис. гектарів землі, на яких вони вирощували кукурудзу, цукровий буряк, зернові, горох, соняшник, просо, виноград. Колгоспи і радгоспи передавали учнівським виробничим бригадам сільськогосподарську техніку. Зокрема, у 60-і рр. було передано 500 тракторів, автомобілів, іншої техніки. Крім обробітку відведених площ, бригади займалися науковими дослідженнями [76, с.59].

В середині 60-х рр. в республіці діяло 2936 учнівських навчально-виробничих бригади, у них брало участь 196,8 тис. школярів. Вони мали у своєму розпорядженні 1557 автомобілів, 938 тракторів, 32 комбайни та іншу сільськогосподарську техніку, за ними було закріплено близько 54 тис. га землі [111, с.336].

Шкільні виробничі бригади і навчально-дослідні господарства шкіл у багатьох випадках ставали носіями передового досвіду в сільськогосподарському виробництві. Кращі з них досягали високих виробничих показників. Школярі брали активну участь у технічній творчості, дослідах. Результати їх спостережень і досліджень упроваджувались у сільськогосподарське виробництво. Праця окремих бригад інколи оплачувалась: на зароблені гроші діти купували обладнання для школи, організовували поїздки по республіці. Але таких шкільних об'єднань було небагато. В основному учнівські бригади проводили одноманітну нецікаву роботу, будучи підсобною ланкою колгоспного чи радгоспного виробництва. Головним у трудовому і професійному становленні учнів залишалась економіка свого господарства, а вона в більшості випадків було у незадовільному стані.

Гострий дефіцит кадрів у збиткових колгоспах не викликав бажання випускників середньої школи допомагати своєму селу. Важко було

орієнтувати молодь на роботу в таких господарствах, де переважала важка фізична праця без вихідних днів та відпусток, були відсутніми елементарні побутові та культурні умови. Перспективи кращого життя в таких колгоспах і радгоспах були ілюзорними.

Незважаючи на корисність виховання у школярів працелюбності, все-таки слід визнати, що час, відведений на виробниче навчання учнів, використовувався нераціонально. З другого боку, спостерігався формальний підхід багатьох шкіл до виробничого навчання, коли все зводилось лише до неякісної професійної підготовки. Вирішення питання про надання учням старших класів професійної освіти виявилось не з простих. Воно зіткнулось з безліччю проблем, як от невідповідна навчально-виробнича база, нестача викладачів-спеціалістів.

Здійснення загальної освіти повинно було сприяти високій меті: різносторонньому розвитку особистості молодої людини. Але про який рівень навчання могла йти мова у школі, де не було електрики, водопостачання, де працювали з переповненими класами учителі-універсали? Важко було вимагати високої загальноосвітньої підготовки від учня, який прийшов до школи за кілька кілометрів і думав лише про дорогу назад додому.

Спеціальності, якими оволодівали учні, визначались органами народної освіти без врахування інтересів дітей. З серйозними проблемами стикалися навчально-виробничі бригади. Техніка, що їм виділялась, була переважно старою, до того ж її не вистачало. Земельні наділи бригад з року в рік мінялись, нерідко знаходились далеко від школи. Дослідницька робота багатьох з них рахувалась лише на папері, а насправді не доводилась до логічного завершення і ніде не застосовувалась на практиці. Її наслідки для учнів залишались невідомими. У підсумку школи готували малокваліфіковані кадри, з яких незначна частина влаштовувалась на роботу з отриманої у школі спеціальності.

Після відміни у деяких загальноосвітніх школах у 1964 р виробничої практики (у зв'язку з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміни строку навчання у середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням» [3, с.342] від 10 серпня 1964 р. зменшувалась кількість годин на трудову підготовку. Школа переставала надавати своїм випускникам конкретні професії. Відбулося різке скорочення кількості майстерень, навчально-виробничих бригад. Природно, професійна підготовка не була соціальною функцією загальноосвітньої школи, її головна мета – допрофесійне трудове навчання і виховання учнів. Проте це не означало, що необхідно було викорінювати нагромаджений досвід багатьох шкіл, особливо в тих, які мали достатню навчально-виробничу базу, позбуватись кваліфікованих спеціалістів, розривати міцні зв'язки з виробництвом.

Загальна картина організації трудового навчання і виховання учнів була вельми далекою від запроектованого варіанту. Чимало керівників колгоспів щиро вважали, що школа зобов'язана розплачуватися дитячою працею у господарствах за надану їй матеріальну допомогу. Відтак, за словами педагогів, не вважалося за гріх використовувати учнівські виробничі бригади, як «пожежні команди» для виконання термінових, одноманітних і непрестижних робіт.

Важлива роль у системі закладів середньої освіти відводилась вечірнім загальноосвітнім школам. На селі ця система почала формуватися з осені 1944 р. Це були початкові і семирічні школи сільської молоді. З 1956 р. при них почали відкриватись 8-10 класи. Вечірня школа на селі стала загальноосвітньою. Шкільна реформа 1958 р. вивела цю форму навчання на перше місце серед всіх закладів, що надавали повну середню освіту.

Однак вечірня школа була поставлена у важке становище нереалістичними планами охоплення навчанням усієї сільської молоді. Фактично ці плани не виконувались. У сільській місцевості була значна частина людей, які не мали не лише середньої, а іноді й початкової освіти. В

Україні була ще велика кількість неписьменних і малописьменних громадян. До цієї категорії зараховували людей віком від 16 до 50 років. На початок 1952 р. в сільській місцевості залишалось неписьменними 448 тис. осіб [25, с.139].

За даними Всесоюзного перепису населення 1959 р. в Україні додатково було виявлено 184 тис. неписьменних віком від 9 до 49 років, у тому числі 141 тис. жінок. До числа неписьменних було віднесено 26,4 тис. таких які не могли навчатись у зв'язку з тривалою хворобою та фізичними вадами. Жінки серед неписьменних складали 77%, у тому числі в містах – 81% і в сільській місцевості – 73% [30, с.56].

Міністерство освіти УРСР спеціальним наказом зобов'язувало місцеві органи влади вжити всіх заходів, щоб до кінця 1959/1960 навч. року повністю завершити ліквідацію неписьменності. Уже на кінець 1958/1959 навч. року в Україні було навчено 94 тис. неписьменних і 69 тис. малописьменних із складу дорослого населення республіки [111, с.335].

З великими труднощами у вирішенні завдань загального навчання зустрічалась вечірня школа, як виробничників, так і малописьменних. Лише особиста зацікавленість у продовженні навчання могла сприяти залученню населення до системи вечірньої освіти. Школа отримувала завищені, не скоординовані з реальним станом справ та з її можливостями завдання. Відтак нерідко вона надавала своїм учням можливість «навчатись без відвідування», сама ж виконувала плани комплектування і ліквідації неписьменності лише у звітах. Рівень роботи вечірньої школи був дуже низьким.

Серед осіб, які мали низький освітній рівень, було немало людей старшого покоління, і тому тут головна роль покладалась на вечірні середні школи. Для тих, хто в них навчався, було встановлено скорочений робочий день або робочий тиждень, виділявся час на підготовку і складання іспитів. Перед вечірньою школою постало завдання залучити до навчання всю молодь, яка не мала середньої освіти. На початку 60-х рр. в Україні

працювало 9466 вечірніх та заочних шкіл, в яких навчалось 835,8 тис. юнаків та дівчат, з них 3925 шкіл і окремих класів для сільської молоді [112, с.109].

Розгорнути навчання у сільських вечірніх школах було особливо важко. Тут контингент потенційних учнів був доволі великий, а шкільних приміщень не вистачало, навіть для проведення занять денної форми навчання, недостатньою була і кількість кваліфікованих викладачів. Крім того, значні труднощі спостерігались у суміщенні навчання у вечірній школі з виробничою діяльністю. Розв'язання цього питання значною мірою залежало від зацікавленості колгоспного і радгоспного керівництва. Там, де керівники господарств хотіли мати кваліфікованих працівників сільськогосподарського виробництва, вечірні школи працювали успішно, допомагаючи молоді не лише отримати семирічну чи середню освіту, а й набути спеціальність, необхідну для села.

Отже, сільській вечірній школі не вдалось стати провідним закладом, що надавав би молоді повну середню освіту. Більшість восьмикласників після обов'язкової неповної середньої освіти вибирали навчання в дев'ятому класі денної школи. Але вечірня школа залишалась основним навчальним закладом, який давав можливість навчатись старшим віковим групам населення, враховуючи і неписьменних.

Щоб самостійно засвоювати навчальну програму, на селі стало практикуватись і заочне навчання, а також навчання в школах сільської молоді. Було утворено 1970 окремих класів з кількістю 83 тис. учнів та 26 заочних середніх шкіл з 15,7 тис. учнями [112, с.111]. Для села така форма освіти (поєднання заочної самостійної освіти з консультаціями у шкільних учителів) отримала подальше розповсюдження і стала найбільш поширеною. Із запровадженням загальної середньої освіти їх роль у першій половині 60-х рр. зростала. В усіх сільських районах України функціонували заочні школи і їх відділення, а в більшості сільських масових середніх і восьмирічних школах були створені учбово-консультаційні пункти, призначені, як правило,

для навчальної консультації тих, хто навчався без відриву від виробництва у сільській місцевості.

На початку 60-х рр. у системі навчання дорослих запроваджувалися літні і зимові строки прийняття учнів, семестрова структура навчального року, залікова система оцінки знань учнів, очно-заочне навчання в школах сільської молоді на період сезонних робіт. У багатьох школах учні факультативно вивчали спеціальні предмети (автосправу, механізацію сільськогосподарського виробництва, електротехніку) тощо. Вперше в 1965 р. виникла сесійна форма навчання (сесія – 36 пільгових днів). Найбільшого поширення вона набула саме в сільській місцевості, оскільки заняття проводились переважно у проміжках між періодами напружених сільськогосподарських робіт. У 60-х рр. школи і окремі класи для навчання сільської молоді без відриву від виробництва почали утворюватися безпосередньо на тваринницьких фермах, у тракторних бригадах.

Однією з форм навчання дорослих стали комбінати сільської молоді, створені у 1963 р. Навчальною базою комбінату була вечірня (змінна) школа. У 1963/1964 навч. році в Україні нараховувалось 115 навчальних комбінатів, однак їх існування носило формальний характер. Органи народної освіти, а також і партійні, комсомольські організації прагнули до «прикрашування» дійсності. Набули широкого розповсюдження такі явища, як формальне включення молодих людей до списків охоплених навчанням, коли молоді люди, не відвідуючи занять, все ж рахувалися учнями комбінатів.

Негативно впливали на процес підвищення рівня загальноосвітньої підготовки сільських трудівників не лише «процентоманія» і примусові заходи в ході навчання, а й невідповідна матеріальна база вечірніх і заочних шкіл сільської молоді. Не враховувалась специфіка роботи цих шкіл виробничниками. Багато учнів вечірніх і заочних шкіл не виявляли особливих прагнень до знань, пропускали заняття, відповідно мали низький рівень підготовки. Кількість невстигаючих була б значно більшою, якби не критерій, що оцінка учня – це, безсумнівно, оцінка роботи вчителя.

Знижувалась вимогливість, а отже, і якість підготовки сільської молоді, падав престиж вечірніх і заочних шкіл.

До системи середньої освіти країни, крім денних, вечірніх і заочних середніх загальноосвітніх шкіл, входили і професійно-технічні училища. Система профтехосвіти УРСР у складі професійно-технічної освіти колишнього Союзу РСР із самого початку свого утворення в 1940 р. мали напіввійськовий, адміністративно-командний характер. До 1953 р. кадри для села готували лише школи і курси системи Міністерства сільського господарства.

Після 1959 р. існуючі професійні навчальні заклади (численні і різноманітні форми ФЗО, ФЗУ, ремісничі училища і профтехшколи) було реорганізовано у міські професійно-технічні училища – МПТУ – денні та вечірні, а училища і школи механізації сільського господарства – в сільські профтехучилища (СПТУ). Здебільшого контингент учнів в сільських ПТУ комплектувався з підлітків, які закінчили восьмирічну загальноосвітню школу. Одночасно визначалось, що строк навчання у СПТУ не повинен бути менше року. Перед реорганізованою системою було поставлено завдання підготовки кваліфікованих робітників не лише для промисловості, як це було раніше, а для усіх галузей економіки.

Починаючи з 1962 р. сільські профтехучилища перейшли на підготовку механізаторів широкого профілю з основних професій: тракторист-машиніст, механізатор тваринницьких ферм з кваліфікацією електромонтажника, механізатора меліоративних і іригаційних робіт і ін. На 1964 р. реорганізація сільських ПТУ була в основному завершена і вони стали основною формою підготовки кадрів масових професій для колгоспів і радгоспів.

До 1965 р. сільські професійно-технічні училища мали три основні напрямки: механізація і електрифікація (включаючи рільництво, тваринництво, плодоовочівництво), сільське виробниче і житлове будівництво і культурно-побутове обслуговування населення. За основу

професійної підготовки в ПТУ вважалось виробниче навчання, виробнича практика.

Практично в більшості профтехучилищ конкурсний відбір був відсутній, протягом багатьох років до училищ вступала молодь, яка мала низькі знання, що дуже ускладнювало підготовку кваліфікованих кадрів. І хоча з кожним роком у цих училищах зростав загальний випуск робітників, чисельність спеціалістів, підготовлених для сільського господарства, була непропорційною потребам.

Недостатньо розвинута мережа училищ механізації у першій половині 60-х рр. не забезпечувала підготовку механізаторів у належній кількості. Колгоспи і радгоспи змушені були вдаватися до короткотермінових кустарних форм навчання і вручати техніку малопідготовленим людям. Відчувалася гостра нестача трактористів. Зокрема у 1963 р. в Україні мало бути підготовлено 250 тис. механізаторів, в той час як в училищах механізації сільського господарства, у колгоспах і радгоспах навчалось 103 тис. осіб [30, с.55].

Часто причиною негативного ставлення до сільських ПТУ були прорахунки в їх розміщенні, організації навчання й побуту. Значна кількість сільських училищ була розміщена в містах, що ускладнювало їх комплектування сільською молоддю. Це мало негативний вплив на якість підготовки кадрів для села і на закріплення випускників професійно-технічних училищ у сільськогосподарському виробництві. Крім того, система професійно-технічної освіти відчувала хронічну нестачу учнів, постійні труднощі з комплектуванням свого контингенту.

Таким чином, у підготовці кадрів сільськогосподарського профілю існувало чимало проблем. У багатьох профтехучилищах не було відповідної навчально-матеріальної бази і перш за все тракторів, комбайнів, сільськогосподарської техніки. Такі заклади не могли належним чином навчати своїх слухачів практичних навиків управління новішою на той час технікою. Застаріла техніка училищ, прийоми роботи, що зжили себе, все це

утруднювало формування необхідної культури праці, викликало почуття невдоволення своєю професією. Потреба ж у кадрах кваліфікованих сільськогосподарських працівників була великою.

Найпоширенішою повсякденною формою навчання було масове загальне навчання – система спеціальної освіти. В системі агротехнічного навчання було організовано тисячі гуртків та курсів, де колгоспники вчилися водити трактор, комбайн, автомобіль та отримували мінімум агротехнічних знань. Однак підвищення кваліфікації сільських трудівників здійснювалось недиференційовано і несистематично, не завжди витримувалась послідовність і обов'язкова періодичність у навчанні. Багато сільських трудівників роками не охоплювались перепідготовкою.

Таким чином, головними формами підготовки кадрів масових професій для сільського господарства у досліджуваний період була система професійно-технічної освіти, а також масове навчання. Але система профтехосвіти розвивалась екстенсивним шляхом, у середніх профтехучилищах учні не набували необхідних загальноосвітніх і професійних знань, відтак склалась гостра криза професійної школи. Безперервні експерименти у системі профтехосвіти лише нагромаджували проблеми, не розв'язуючи їх. Загалом проблеми удосконалення освіти, особливо професійно-технічної, вийшли за вузьковідомчі рамки і набули загальносуспільного звучання.

У діяльності сільської школи в 50-60-х рр. мали місце ряд характерних для шкільної освіти в цілому помилкових принципів. По-перше, зберігалась командно-адміністративна система управління школами. Школи не мали відповідної навчально-матеріальної бази, що могло б позбавити їх від переходу до двозмінного навчання. Велика кількість шкіл перебувала в аварійних, непридатних приміщеннях. Зрозуміло, що таке становище – наслідок фінансової політики держави, яка зменшувала витрати на освіту, фінансуючи її за залишковим принципом. Разом з тим ідеологія державного

управління сферою освіти сковувала ініціативу навчальних закладів. У всьому відчувався диктат управління школою.

По-друге, кваліфікаційний рівень педагогічних кадрів сільських шкіл був порівняно низьким, бракувало фахівців з вищою освітою. Викладання багатьох шкільних предметів здійснювалось без відповідної для цього підготовки, що негативно позначалось на якості навчального процесу. Не сприяла його якісному зростанню і плінність кадрів на селі. У досліджуваній період переважало формальне ставлення вчителів до роботи, що пояснювалось багаторічним нехтуванням держави цією професією. Це призвело до втрати її популярності і престижу знань, переважання низького рівня економічного і соціального забезпечення вчительської праці.

По-третє, в другій половині 50-х – першій половині 60-х років в УРСР виникла своєрідна ситуація у ставленні учнів до своїх обов'язків. Складалась система, яка перетворила навчання у трудову повинність, породжувала велику кількість учнів з середньою, «сірою» освітою, з обмеженими знаннями. Зрівнялівка у всій шкільній освіті мала згубний вплив на спосіб думок і вчинків людей. Виникало гостре протиріччя між проголошеною загальною обов'язковою середньою освітою, ростом її масштабів і великим відставанням фактичної якості підготовки школярів, учнів шкіл сільської молоді. На низькому професійному рівні здійснювалось трудове виховання сільських школярів.

Нерозвиненість соціальної-освітньої інфраструктури села позбавляла сільських трудівників гідних умов життя. Вони змушені були задовольнятися мінімальними соціальними потребами, а значить, перебувати на найнижчій сходинці суспільного прогресу.

У 50-х – першій половині 60-х рр. держава взяла під особливий контроль зміст освіти в Україні. У підсумку була створена система освіти, у котрій все – від фінансів до підручників, програм, методів викладання – перебувало під контролем тоталітарної системи, котра примусово нав'язувала політику русифікації національних шкіл, повсюдно

запроваджувала обов'язково-примусову освіту, що здійснювалась через мережу загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, шкіл сільської робітничої молоді, професійно-технічних училищ.

Запровадження загальної освіти супроводжувалось низькою успішністю і слабкими знаннями учнів, прагненням вирішити проблеми малих сільських шкіл шляхом їх ліквідації і укрупнення. На низькому професійному рівні здійснювалось трудове виховання. Руйнувався духовний світ дитини, оскільки його формування і розвиток не було першочерговим завданням загальної середньої освіти.

Розділ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКИХ МІШКАНЦІВ

2.1. Клуб у повсякденному житті села

З часу утвердження колгоспного ладу посилилось впровадження в селянське середовище комуністичної ідеології і культури, спрямованої на глобальні переміни у світогляді і духовному житті селянства. Не зважаючи на те, що вже з кінця 20-х рр. розпочалось розселяння українського села, селянство залишалось до початку 50-х рр. ще досить багаточисельним. Замість того, щоб прийняти селянина таким, яким він був, маючи із цього максимальну для суспільства користь, влада зі всією властивою їй однозначністю і непримиренністю намагалась селянина «перевиховати» в потрібного для соціалізму свідомого колективіста. Для цього в країні створювалась ціла мережа різноманітних політико-виховних і культурно-освітніх установ.

Робота цих інститутів мала сприяти формуванню нової людини-громадянина першої у світі соціалістичної держави, «свідомого» селянина-колгоспника, який би слухняно виконував накази керівництва, багато й самовіддано працював у колгоспі незалежно від матеріальної винагороди за свою працю. Творці адміністративно-командної системи настільки були впевнені в безмежності своїх можливостей, що розраховували на отримання негайного результату від своїх багаточисельних декретів та постанов. Цим результатом мала стати – зміна культурного обличчя колгоспного селянства.

У досліджуваний період в системі сільських закладів культури головну роль відігравали сільські клуби та будинки культури. У містах вони, як правило, виконували скромну другорядну роль у порівнянні з театрами, кінотеатрами, концертними залами та музеями. Для сільської місцевості клуб залишався найбільш поширеним і універсальним закладом культури. Але в

дійсності лише небагатьом з них вдалося стати справжнім центром культурного життя на селі.

Характерною рисою діяльності всіх культурно-освітніх установ в умовах тоталітарної системи була їх надмірна заполітизованість та заідеологізованість. На перше місце в діяльності сільських клубів ставилась пропаганда політичних і наукових знань, у той час як проблема гуманітарного й естетичного виховання сільських жителів відсувалась на другий план. До того ж ресурси – фінансові, матеріальні, трудові, які виділяла держава (в особі центральних, місцевих органів управління), були недостатніми для нормального становлення і розвитку закладів культури. Культура серед галузей соціальної сфери мали найнижчі пріоритети. Приміщення були непридатними в багатьох сільських клубах. Вони не відповідали санітарно-гігієнічним нормам, а також вимогам щодо організації різноманітних форм клубної роботи.

Розкиданість закладів культури на території району, а інколи й колгоспу, нестача матеріальних і фінансових коштів, дефіцит кадрів породжували ідею централізації всіх закладів культури. Це йшло в єдиному руслі здійснюваної аграрної політики по концентрації та укрупненню населених пунктів, зселення в них мешканців, ліквідації так званих неперспективних сіл. Вважалось, що невеликі клуби та бібліотеки доцільніше об'єднувати з міцнішими сільськими закладами культури, які перебували у підпорядкуванні Міністерства культури, профспілок тощо. Результати таких процесів не були однозначними. Укрупнення колгоспів на початку 50-х рр. призвело до значного погіршення стану культурно-освітньої роботи на селі. Якщо на початку 1950 р. в Україні нараховувалось 12340 колгоспних клубів (без Кримської області), то станом на перше півріччя 1955 р. їх залишилось 7146, включаючи Крим [113, с.122].

Потрібно врахувати й те, що дуже часто таке структурне об'єднання культурних одиниць було формальним. Фактично напівзруйнований клуб,

наполовину пуста без читачів бібліотека, стадіон який став місцем випасу худоби, діяли та рахувались лише у звітах.

Долаючи великі труднощі, перш за все матеріального плану, і спираючись на допомогу колгоспників, у республіці вдалось відновити в середині 50-х років довоєнну мережу сільських культосвітніх закладів. У 1956 р. вперше в Україні мережу сільських клубів збільшено на 14,1% у порівнянні з довоєнним 1940 р. [113, с.123]. Хоча залишковий принцип фінансування соціально-культурних об'єктів на селі піддавався критиці на всіх рівнях, однак він зберігав силу завжди. Будівництво нових приміщень для установ культури здійснювалось дуже повільно. Більшість клубів мали лише глядацький зал та сцену і були взагалі відсутні кімнати для гурткової роботи, художньої самодіяльності тощо.

Одноманітність та убогість життя сільські жителі намагались подолати власними силами, в тому числі і будівництвом клубів та організацією в них культурного дозвілля. Найбільшу зацікавленість проявляла молодь. Народившись у селі, нелегко було вирватись до міста. Відсутність паспортів не давала можливості переїзду. Для тих, хто жив у селі, залишалося два життєво важливих вибори: або використовуючи всі можливі засоби і методи такі, як весілля, навчання, вербування на будівництво об'єктів народного господарства, служба в армії тощо, виїхати із села, або залишитись і спробувати в селі облаштувати своє життя.

Складним питанням у 50-60-ті роки залишалося матеріальне забезпечення клубів. У середині 1950-х років більше 80 районних будинків культури і 3269 сільських клубів працювали не у своїх приміщеннях, або взагалі їх не мали, 42% з них ще на кінець 1954 р. не були радіофіковані [121, с.95]. Примітивним та надзвичайно вбогим було обладнання сільських закладів культури. У більшості їх були відсутні меблі. Їх нестача відчувалася майже у всіх клубних закладах. У переважній більшості клубів були дерев'яні лавки, які розставлялися під час глядацьких сеансів, а потім прибиралися, щоб звільнити місце для проведення танців. У частині

сільських та колгоспних клубів замість пересувних лавок використовувались стовпчики, укопані в землю, на які клалися дошки.

Загалом у 1957 р. з 40 тис. населених пунктів України в 11 тис. з них зовсім були відсутні культосвітні заклади. У більшості сіл не практикувалося жодних форм культурного обслуговування. Адже протягом 1950-1965 рр. разом з «неперспективними» селами зникло близько 4250 сільських клубів [7, с.636]. За даними ЦСУ в Україні забезпеченість клубами в розрахунку на тисячу сільських жителів на середину 60-х рр. становила близько 130 глядацьких місць. В цей період на один сільський клуб в середньому припадало 924 сільських жителів [112, с.109].

Суттєвим недоліком, який знижував ефективність клубної роботи, була її епізодичність і нерегулярність. У багатьох областях України сільські клуби часто були закриті, і тоді культурне життя на селі завмирало. Успішна робота сільських клубів у багатьох випадках залежала від зацікавленості самих культосвітніх працівників. Але кваліфікаційний рівень сільських культпрацівників загалом залишався низьким. Багато довоєнних спеціалістів клубної справи не повернулись з фронту. Їх заміна не завжди була рівноцінною з точки зору професійної підготовки.

Часто посади культосвітніх працівників займали агрономи, учителі, зоотехніки, будівельники, працівники колгоспної бухгалтерії. Більшість працюючих у клубах не мали навіть середньої освіти. Але не зважаючи на те, що підготовку кадрів культосвітніх працівників здійснювали в 50-х – першій половині 60-х рр. один вуз (Харківський інститут культури) та 23 середні культосвітні училища, а обласні управління культури організували підготовку клубних працівників на 3-6 місячних курсах, цього було явно недостатньо. До того ж значна кількість працівників сільських клубів, а це більше 40%, працювали менше одного року на своїх посадах, що говорить про велику плинність кадрів. Випускники неохоче їхали на село й довго там не затримувались. Через низьку заробітну плату щорічно змінювалось до 43% завідуючих сільськими та колгоспними клубами [101, с.170].

Актуальною й гострою залишалась житлова проблема сільських працівників культури. Вирішальна роль у забезпеченні сільських культосвітніх працівників житлом належала державі та колгоспам. Однак отримати житло на селі було дуже важко – чекання розтягувалось на роки. Сільські працівники культури змушені були орендувати житло у приватних осіб, тулитись у приклубних кімнатах тощо.

Низька заробітна плата, відсутність не лише комфортабельного, а будь-якого власного житла для молодих спеціалістів, велика завантаженість громадськими справами на селі негативно позначалась на закріпленні кадрів. Фахівці культосвітніх установ у порівнянні зі спеціалістами сільського господарства, медичними працівниками, учителями та іншими категоріями сільської інтелігенції були найбільш низькооплачуваною категорією. Зовсім не оплачувались надбавки за вислугу років. До цього слід додати, що всі передбачені категорії спеціалістів, крім культосвітніх, користувалися певними пільгами, зокрема безкоштовно комунальними послугами, квартирами, опаленням, освітленням, пільгами із сільгосподатку. Взагалі було дуже важко знайти кваліфікованого працівника на таку мізерну зарплату. І лише 11 листопада 1957 р. постановою Ради Міністрів УРСР було поширено комунальні пільги на працівників культосвітніх установ, починаючи з 1 січня 1958 р.

Політичне перевиховання селянства, необхідність якого була проголошена в перші роки радянської влади, насправді виливалась у крайню ідеологізацію культурно-освітньої роботи. Робота більшості клубів нерідко зводилась лише до читання лекцій на соціально-політичну тематику або демонстрації кінофільмів. У той же час репертуар усіх гуртків художньої самодіяльності суворо регламентувався й контролювався під кутом зору відповідності ідеалам соціалізму.

Лекційна робота займала пріоритетне місце в діяльності сільських клубів аж до середини 50-х рр. Проводилась вона головним чином штатними лекторами обласних і районних лекторських груп. У тематиці лекційної

роботи переважали питання міжнародного становища, внутрішньої політики партії, окремі проблеми суспільно-політичного життя. Тематика лекцій була одноманітною, проходили вони здебільшого нецікаво і не могли зацікавити слухачів, бо були далекі від проблем, які хвилювали людину.

Метою потужного ідеологічного тиску на свідомість селянства було намагання обмежити його світогляд лише усвідомленням необхідності ведення постійної і важкої боротьби з ворогами соціалізму, невпинного подолання різноманітних труднощів, які виникали. Цим режим прагнув привчити селян до усвідомлення того, що важке життя неминуче на певному етапі побудови «світлого майбутнього».

Значне місце в роботі сільських клубних закладів займали форми, породжені атмосферою культу особи Сталіна. Так, сільські жителі, у тому числі і колгоспники всіх вікових категорій, проводили немало годин за безплідним вивченням біографій вождів, матеріалів з'їздів тощо. Це було обов'язковою складовою політичного навчання і вважалось важливим елементом політичної освіти та політичної культури.

Значні зміни в суспільно-політичному житті країни наступили після XX з'їзду КПРС. В ідеологічній роботі він означив поступовий поворот від діючих у комуністичному вихованні принципів примусу до переконання та добровільності. Змінився і сам характер політичної освіти широких мас населення. У пропагандистській роботі велика увага приділялась практичним питанням покращення ефективності продуктивності праці. І в ідеологічній роботі все ж таки був зроблений відповідний поворот від пропаганди закам'янілих догматичних ідей періоду сталінізму до нових ідеологічних схем. Адже не дивлячись на те, що більшість лекцій присвячувалася власне суспільно-політичній тематиці, загальна кількість слухачів на них була все ж меншою ніж на лекціях, присвячених іншим питанням.

Як результат зростаючого освітнього і професійного рівня колгоспників слід відзначити їх бажання самим провести компетентну бесіду зі своїми односельцями із різноманітних питань агрономії, зоотехнії, землеробства.

Чимало членів колгоспів не лише із числа спеціалістів, але й рядових працівників тваринництва і рослинництва були дійсно знавцями своєї справи і у своїй роботі досягли певних успіхів. На прохання керівництва клубів і бібліотек вони проводили спеціальні бесіди, в яких ділились власними набутками з іншими колгоспниками.

Однією із поширених форм культурно-освітньої роботи на селі були різноманітні гуртки, що створювались при клубах з урахуванням інтересів колгоспників. Заняття в них, як і вся клубна робота, проводились безкоштовно. Про різноманітність гурткової роботи та участь у ній сільського населення говорять цифри. Загалом по Україні в сільській місцевості при клубах і будинках культури на початку 1950-х рр. діяло 67 тис. гуртків, якими було охоплено 1 млн. 20 тис. учасників, з них 42,7 тис. гуртків художньої самодіяльності [136, с.165].

На середину 50-х років більш чітко визначилась структура та тематика гурткової роботи. Найбільш масовими в той період були музичні (хорові) та драматичні гуртки, членами яких були люди різних професій. В 1957 р. при клубах діяли 71 тис. сільських хорових, музично-драматичних гуртків, в яких було записано близько 1 млн. осіб [136, с.166]. Гурткова робота не втрачала своєї привабливості, особливо для молоді, яка складала основний контингент гуртківців при сільських клубах і хатах-читальнях.

Як форми клубної роботи зникли політичні гуртки, оскільки переорієнтувались з пропагандистської та ідеологічної, характерної для періоду культу особи, до більш живих і масових форм роботи, зокрема в естетичному вихованні молоді. Правда, слід зазначити, що до цих гуртків записували всіх, кого вважали членом сільського клубу з обов'язковими членськими внесками. Ця практика започаткована в 1947 р. показала, що більшість селян, які записувались (чи правильніше – яких записували в члени клубів), внесків практично ніколи добровільно не платили, оскільки не було звідки платити. Держава в 1950 р. відмовилась від такої афери на селі ще й тому, що люди перестали відвідувати сільські «вогнища культури».

Крім відсутності досить часто елементарних умов для гурткової роботи великою проблемою залишався кадровий голод. Щоб хоч якось виправити ситуацію, починаючи з травня 1956 р. розпочали свою роботу 6-місячні курси підготовки керівників художньої самодіяльності на базі музичних шкіл та музичних училищ, культосвітніх технікумів, а також при обласних будинках народної творчості, при районних будинках культури, де працювали кваліфіковані керівники гуртків з вищою або середньо спеціальною освітою. Підготовка кадрів проводилась в основному за рахунок коштів колгоспів, а також у деякій мірі і за рахунок профспілкових коштів.

Але загалом вжитих заходів було недостатньо для змістовного відпочинку жителів села. Фахівці і молодь покидали неперспективні в економічному та культурному відношенні села. Майже повсюдно відмічалось зниження зацікавленості до масової художньої самодіяльності. Більшість керівників гуртків художньої самодіяльності, як і раніше, не мали спеціальної освіти.

В більшості клубів працювало лише по 1-2 гуртки, в яких брало участь по 8-15 осіб учасників. Зanedбаність роботи пояснювалась відсутністю керівників гуртків. Тому не випадково, що в практичній роботі клубів дуже мало запроваджувалося комплексних форм культосвітньої роботи: тематичних вечорів, диспутів, усних журналів, вечорів. На середину 60-х рр. працювало 1067 клубів, які ще не мали платних культосвітніх працівників, а люди тут працювали лише на громадських засадах [136, с.162].

Відсутність достатньої кількості фахівців створювала серйозні труднощі для подальшого розвитку художньої самодіяльності. Тому у багатьох клубах були фактично відсутні гуртки художньої самодіяльності з основних жанрів. Особливо відставали такі напрямки художньої самодіяльності, як хореографія, організація оркестрів народних інструментів. Здебільшого на низькому рівні здійснювались постанови п'єс драмгуртками сільських клубів. І разом з тим протягом п'яти років (1960-1965 рр.) роботи курсів на ці напрямки колгоспи майже не посилали людей для навчання.

Аналізуючи наявність гуртків у клубах, їх діяльність, професійний рівень керівників гурткової роботи, необхідно окремо зупинитись на питанні достовірності статистичних даних за 50-60-ті рр., які стосувались діяльності гуртків. «Лукава» цифра статистики не обійшла й установ культури. Адже відомо, що на місцях до заповнення статистичних звітів ставились без належної відповідальності, нерідко завищуючи показники, прикрашаючи стан справ і приховуючи труднощі та негативні моменти. Тому дані про чисельність учасників художньої самодіяльності були не завжди достовірні, нерідко, могли бути перекручені, з приписками. Що стосується чисельності народних колективів, то ці показники більш надійні, оскільки в більшості випадків ними керували платні керівники. Звісно, що їм нараховувалась заробітна плата, яка контролювалась фінансовими органами, й відповідальність за звітні дані була більш сувора.

Проводились в окремих сільських клубах і оригінальні заходи – конкурси та цікаві вечори-зустрічі, працювали гуртки, було багато позитивних прикладів творчого ставлення до роботи, проте все це залишилось лише винятком із правил. У клубах невеликих сіл культурний асортимент обмежувався танцями під радіолу і кінофільмами, які проводились нерегулярно. І якщо це могло хоч якось захопити молодь, то людям старшого віку не лишалось жодного вибору у формах культурного дозвілля.

Селяни не мали можливості користуватись тими культурними надбаннями, що міські жителі, тим паче відвідувати театри, концерти, виставки тощо. Тому гуртки художньої самодіяльності створювали хоч якісь невеликі можливості для певного розвитку творчих задатків людської особистості. Тут відвідувач клубу переставав бути лише об'єктом пасивного сприйняття і «натаскування» його різноманітними науковими і політичними знаннями. В цілому художня самодіяльність робила життя села хоч трішки емоційно багатшим та різноманітнішим. Саме тому цю форму культосвітньої роботи найбільше любила сільська молодь.

Відірваність сільських жителів від «великого світу» держава пробувала компенсувати також участю діячів культури і мистецтва в сільському житті. Інколи в сільських клубах виступали представники творчої інтелігенції. В основному ж вони рідко приїздили на село, беручи участь у нечисленних декадах культури, оглядах-конкурсах і фестивалях.

Основна ж маса сільських жителів жила своїм ізольованим життям, абсолютна більшість з них ніколи не була в музеях, картинних галереях, театрах тощо. Нечисленні соціологічні опитування показували, що більшість населення не відвідувала навіть сільських клубів. За престижністю сільські клуби міцно утримували одне з останніх місць у структурі інтересів дозвілля.

При цьому слід зазначити, що всесоюзні, республіканські, обласні і районні конкурси, огляди і фестивалі, приурочуванні до значних і пам'ятних дат історії, збирали доволі велике число виконавців. Україна завжди славилась самобутнім творчим потенціалом. Значну зацікавленість викликало проведення музичних та фольклорних фестивалів. Лише в 1963 р. у республіканському огляді-конкурсі сільської художньої самодіяльності за офіційними даними, брало участь близько 800 тис. учасників, які були об'єднані у 54 тис. колективів художньої самодіяльності, з них 20 тис. хорових, 12,5 тис. драматичних гуртків, близько 9 тис. танцювальних та 8 тис. музичних гуртків. Під час підготовки до огляду-конкурсу в художню самодіяльність при сільських клубах прийшло біля 75 тис. колгоспників, утворено понад 5 тис. нових самодіяльних колективів [136, с.162].

При сільських клубах розгортали свою діяльність і народні театри. Але діяли вони лише в окремих районах. Як приклад, на середину 60-х рр. на Вінниччини народні театри працювали лише в 7 районах, окремим з них було надано навіть статус народних.

Оскільки сільські самодіяльні артисти виступали як певне творче об'єднання і своїми концертами, як і професійні групи, впливали на світогляд значної кількості людей, їх діяльність, зрозуміло, не могла залишитись без уваги з боку партійних і державних органів. Жорсткі рамки, в які намагались

втиснути самодіяльних артистів, не кращим чином відбивались на виборі п'єс для аматорських постановок. До середини 50-х рр. репертуар сільських драмгуртків був ще дуже бідним, складаючись в основному з п'єс, які відповідали всім умовам сталінського розуміння соціалістичного реалізму.

Політичне пожвавлення у творчому житті країни, у тому числі і сільських самодіяльних колективів, настало після смерті Сталіна, особливо після XX з'їзду партії, коли змінилось внутрішньополітичне становище в країні. Творчі колективи багатьох провідних театрів почали шукати шляхи зближення з життям трудівників, налагоджували зв'язки з сільськими жителями. Допомога професійних міських театрів, які виїздили в найбільш віддалені сільські райони, приносила велику користь сільським самодіяльним артистам як у плані підвищення їх майстерності, так і художнього рівня проведеної роботи. Проте виїзні постановки українських професійних колективів далеко не завжди задовольняли потреби селян, вони в абсолютній більшості мали спонтанний характер. Наприклад, у середині 60-х рр. лише в кожне третє село приїздив професійний театр, у кожне друге – концертний колектив. Ці заходи відвідували відповідно кожний сьомий і кожний п'ятий селянин.

При деяких сільських будинках культури і клубах працювали народні університети. Вони ставили своїм завданням пропаганду найновіших досягнень науки і техніки, передового досвіду, ознайомлення слухачів з історичними, педагогічними і художніми надбаннями української, російської і світової культури. Для розширення знань селян у галузі санітарії при окремих сільських клубах і будинках культури діяло медичне навчання.

Перші народні університети на селі з'явилися в кінці 50-х – на початку 60-х років. Станом на червень 1961 р. в Україні діяло 1819 народних університетів різного типу, серед яких університети культури, педагогічні, технічні, сільськогосподарських знань, передового досвіду, охорони здоров'я, які функціонували при сільських клубах [141, с.99].

Найбільш популярними серед селян були університети педагогічних, сільськогосподарських та медичних знань. Але лише небагатьом з них вдавалось на належному професійному рівні організувати свою роботу. В основному це були різноманітні лекції місцевої інтелігенції на виробничі та загальнокультурні теми. Звичайно, і в цьому була неабияка користь. Але завдання сільських народних університетів були значно ширшими, проте з ними не всі університети, могли справитись.

У 1965 р. у республіці проходив огляд роботи народних університетів. Хоча мережа їх і зростає за декілька років, проте їх робота нерідко мала характер лекторію, функціонували вони не скрізь, до того ж нерегулярно.

Неувага держави до запитів культури, її залишкове фінансування, недостатнє зміцнення матеріальної бази, упущення в роботі з кадрами спричинили наявність суттєвих недоліків у сфері культури села. Сільські культурно-освітні заклади підпорядковували свою діяльність питанням пропаганди політичної і трудової активності трудящих агітації за дострокове виконання планів. Якість роботи здебільшого визначалась кількістю оформлених стендів та звітністю, де все подавалось у рожевих тонах.

Споживацьке ставлення до села, його господарства і жителів породжувало особливі принципи державної політики в галузі культури. Головним критерієм при розподілі матеріальних і фінансових благ держава вважала виробничі показники колгоспів і радгоспів. Робота ж сільських клубних закладів будувалась у відповідності до політично-ідеологічних установок, а не з метою задоволення духовних потреб людини. Під натиском владних структур діяльність клубів була сконцентрована на вузьких напрямках, піддавалась нестримній ідеологізації. Інформаційна сторона переважала над творчою.

Втручання місцевих владних структур, громадських організацій у діяльність клубних кадрів, введення обмежень і заборон, встановлення жорстких стандартів роботи не дозволяли клубам на ділі ставати центром довіри людей. Клуби повинні були відображати тільки лінію партії,

служити інструментом проведення партійної політики в галузі культури, а не місцем реалізації творчих можливостей особистості, розкриття їх духовного потенціалу та індивідуальності.

У результаті діяльність сільських клубів усе більше віддалялась від жителів, їх культурних запитів та потреб, неадекватно відображала процеси суспільного розвитку. По суті, вони були замкнутими, відокремленими державними установами, а не самодіяльними, самокерованими центрами, які б об'єднували людей на основі спільних інтересів.

2.2. Становище бібліотек на селі

Важливу роль у задоволенні культурних запитів населення могли і повинні були відігравати бібліотеки. У повоєнні роки з важкими труднощами було відновлено бібліотечну мережу республіки. На початку 1950-х рр. мережа масових бібліотек, в тому числі й сільських, кількісно перевищувала довоєнний рівень. Проте книжковий фонд сільських бібліотек залишався обмеженим і нараховував близько 19 млн. примірників [7, с.576].

Бібліотечне будівництво, яке здійснювалося в 50-ті рр. потребувало не лише кількісного збільшення мережі сільських бібліотек. Існувала нагальна потреба в удосконаленні організаційної структури, її раціональному розміщенні. У досліджуваний період остаточно склалася система бібліотек, найважливіше місце в якій посідали державні масові бібліотеки, що надавали послуги широкому колу населення й перебували у підпорядкуванні Міністерства культури. Поряд із обласними і районними бібліотеками в містах, на селі були організовані самостійні сільські бібліотеки та бібліотеки при сільських клубах, так звані клубні. Сільське населення також обслуговували бібліотеки колгоспів, промислових артілей, профспілкові бібліотеки. Трудівники села користувалися послугами районних бібліотек, шкільних бібліотек. Крім стаціонарних бібліотек, на селі функціонували численні пересувні бібліотеки, пункти видачі, книгоношення тощо [122, с.107].

50-ті роки відзначенні також подальшим удосконаленням сільської бібліотечної мережі. На початку 50-х рр. в УРСР діяли спеціальні комітети в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. Вони були створені для керівництва культурно-освітньою сферою республіки. Їх органами на місцях були обласні управління в справах культосвітніх установ і районні відділи культосвітньої роботи. Комітети провели значну роботу у справі відбудови мережі державних бібліотек, зміцненню їх кваліфікованими кадрами. Проте потрібен був орган, який би координував культосвітню роботу на території всієї республіки. Тому в 1953 р. створено союзні, республіканські Міністерства культури. В областях організовано обласні управління культури, а в районах – районні відділи культури [122, с.82].

У досліджуваний період усі бібліотеки в Україні ділилися на такі групи: державні бібліотеки, відомчі бібліотеки, бібліотеки колгоспно-кооперативних і громадських організацій. Віднесення тієї чи іншої бібліотеки до певної мережі чи сітки визначалося її підпорядкованістю і фінансуванням. До мережі державних бібліотек належали сільські і районні бібліотеки.

Державні бібліотеки розташовувалися за територіальною ознакою і обслуговували населення за місцем проживання. Всі вони мали універсальний характер. Мережа державних бібліотек складала найбільшу питому вагу серед інших мереж за кількістю читачів і книговидач.

Досить розгалуженою у досліджувані роки була мережа відомчих бібліотек до якої входили бібліотеки, що належали усім міністерствам і відомствам, крім Міністерства культури. Фактично цю мережу також фінансувала держава, але не безпосередньо, а опосередковано, тобто через різні міністерства і відомства. Мережа відомчих бібліотек складалась з кількох сіток: спеціальні, медичні, технічні, сільськогосподарські.

Третю сітку бібліотек становили бібліотеки колгоспно-кооперативних і громадських організацій. До мережі бібліотек колгоспно-кооперативних і громадських організацій належали бібліотеки профспілок, партійних організацій, колгоспів, які фінансують ці бібліотеки [122, с.98]. Основним

видом профспілкової бібліотеки були бібліотеки місцевих комітетів галузевих профспілок. Ці бібліотеки на селі зосереджувалися переважно у радгоспах і обслуговували здебільшого працюючих на одному виробництві чи установі.

Поєднання цих трьох названих мереж створювало бібліотечну систему, яка діяла в українському селі в 1950-ті – першій половині 60-х рр.

Велика увага приділялася органами культури України розширенню та впорядкуванню мережі державних сільських бібліотек. Істотним наслідком проведеної роботи виявилось те, що кількість державних масових бібліотек на селі з 1951 по 1959 рр. збільшилася у 3,5 рази і досягла числа 12871. В загальній системі масових бібліотек села вони тепер становили 55%. Це дозволило поставити і практично вирішити завдання забезпечення державною масовою бібліотекою кожної сільської ради [129, с.48].

З метою поліпшення бібліотечного обслуговування 1952 р. прийнято постанову Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо поліпшення роботи масових бібліотек» [4, с. 231]. У ній передбачалось до 1955 р. у кожному населеному пункті створити бібліотеку, передбачивши функціонування як державних, так і колгоспних книгозбірень. Відтак з 1952 по 1955 рр. мережа державних бібліотек збільшилась майже вдвічі за рахунок створення нових сільських державних, бібліотек і нараховувала майже 7 тис. сільських державних і 12 тис. клубних бібліотек. Їх книжковий фонд нараховував більше 70 млн. примірників [119, с.112]. У середньому кожна сільська бібліотека нараховувала біля 3 тис. книг і журналів, районні бібліотеки мали в середньому 13 тис. книг і журналів [100, с.162].

Ріст сільської бібліотечної мережі вже до середини 50-х рр. перестав задовольняти потреби культурного розвитку. Велика кількість сільських околиць, хуторів, віддалених колгоспних бригад, тваринницьких ферм не була охоплена бібліотечним обслуговуванням. Власне в третині українських сіл не було бібліотек. Книжковий фонд сільських книгозбірень у повоєнні роки майже у 12 разів поступався фондами масових бібліотек міста.

Особливо у важкому стані опинилися колгоспні бібліотеки. Знесилені післявоєнною розрухою колгоспи не мали змоги їх утримувати на належному рівні. Обстеження їх стану органами ЦСУ УРСР на початку 1950-х рр. виявило надто обмежений книжковий фонд. Лише у 3,2% сільських бібліотек він нараховував понад 500 одиниць. Недостатня кількість бібліотек була в МТС і радгоспах. А в значній кількості населених пунктів сільської місцевості зовсім були відсутні бібліотеки [118, с35].

Незважаючи на це, у другій половині 50-х років мережа бібліотек на селі ще більше скоротилась в наслідок ліквідації колгоспних книгозбірень [105, с.28]. Однак відносно високі темпи зростання державних бібліотек на селі, різниця в обслуговуванні міських та сільських жителів усе ж залишалось значною. Слід також врахувати, що міські жителі, як правило, мали домашні бібліотеки й користувалися книгами в бібліотеках установ, де вони працювали тощо.

Під час обстеження рівня бібліотечного обслуговування сільського населення у 1962 р. з'ясувалося, що з 15,1 тисячі сіл, в яких мешкало 500 і більше осіб, у 1016 (або 6,7%) населених пунктах зовсім не було бібліотек. У ряді областей кількість таких сіл була значно більшою [101, с.228].

Загалом на середину 60-х рр. в 20 тис. сільських населених пунктів були відсутні бібліотеки, і їхнє населення обслуговувалося через філіали, пересувки та книгонош. Хоча загалом сільська бібліотечна мережа видавалась доволі розгалуженою. В цей час трудівників села обслуговували книгами 14,1 тис. державних бібліотек, 1,6 тис. колгоспних бібліотеки, 1,2 тис. бібліотек профспілкових організацій і 138 бібліотеках інших установ. Крім того, сільські читачі користувалися послугами 2165 бібліотек, що функціонували при клубах системи Міністерства культури, 526 громадськими бібліотеками (це заклади, котрі не мали асигнувань із бюджету) і близько 50 тис. філіалів, пунктів видачі книги та бібліотек-пересувок. Одна сільська бібліотека в середньому обслуговувала 660 читачів і видавала 11,5 тис. книг [122, с.130].

Широкого розмаху набув у республіці рух за створення бібліотек на громадських засадах. Перша така бібліотека була створена в Україні в 1959 р. в Харківській області. Організувалися бібліотеки на громадських засадах, як правило, там, де не було державних, профспілкових чи інших бібліотек. Кожна громадська бібліотека була загальнодоступною, її фондами користувалися як дорослі, так і діти. На громадських засадах працювали також пересувники, книгоноші, завідуючі пунктами видачі [122, с.90].

Новою формою участі громадськості в бібліотечному обслуговуванні сільського населення було надання з особистих бібліотек чи книжкових зібрань літератури в громадське користування. Вперше ця форма обслуговування селян стала застосовуватись у 1960 р. в с. Недригайлівка Сумської області. Суть полягала в тому, що особи, які бажали надавати свої книги в громадське користування, заповнювали відповідні картки, і бібліотека з них складала окрему картотеку. Саме таку літературу читачі своєчасно повертали і дбали про її збереження [119, с.110].

У зв'язку з широкою участю громадськості в бібліотечній роботі дещо змінилась форма діяльності пунктів видачі і філіалів. Раніше там працювали, як правило, тільки штатні бібліотечні працівники. Починаючи з 60-х рр. на пунктах видачі працювали лише громадські бібліотекарі.

В першій половині 60-х рр. великі надії покладались на розвиток громадських начал у бібліотечній справі. Запровадження різних форм діяльності на громадських засадах було одним із основних напрямків пропагандистської діяльності Комуністичної партії. Центр спрямовував на місця цілу низку вимог щодо розвитку громадських засад у роботі сільських бібліотек. Діяльність без матеріальної винагороди була притаманна різним позаштатним інспекторам, консультантам. Все те набувало великих масштабів і втягло лише в Україні у цей «громадсько-комуністичний вир» тисячі людей.

У 1961 р. в республіці на громадських засадах працювало близько 700 бібліотек. При бібліотеках діяли громадські ради, куди входив читацький

актив, а також представники організацій, здатних допомогти роботі бібліотек. Ради намагалися вирішувати питання від суто господарських – пошуку приміщень, необхідного обладнання – до пропаганди серед населення книги, залучення до бібліотеки читачів. Виступаючи на республіканському семінарі працівників сільських бібліотек у 1961 р., заступник міністра культури України В.Шаблій говорив: «Ми щорічно закриваємо 500-600 колгоспних бібліотек, а це ж ті самі бібліотеки, тільки працюють на громадських засадах, де немає штатного працівника» [126, с.136].

У 1963 р. кількість бібліотек, які працювали в селі на громадських засадах, становила 707 одиниць з книжковим фондом 501 тис. примірників [18, с.15]. У середньому, за офіційною статистикою, на одну сільську раду припадало 2 масові та 3 пересувні бібліотеки, хоча в реальному житті не все було так. Протягом року в середньому на душу населення зафіксована видача понад 5 книг.

Наявні факти вимагають підкреслити неоднозначність такого явища, як громадські засади в роботі культурно-освітніх закладів. З одного боку, простежувалися вияв ентузіазму, відданості справі, робота без винагороди, добровільний збір місцевими жителями грошей на придбання книг, натхнення перспективною загального щастя, рівності, свободи. Ідеї загального благополуччя для багатьох були вищі за корисливі інтереси. З другого боку, не можна було розвивати культуру лише на голому ентузіазмі. Крім того, ентузіазм багатьох активістів належно не оцінювався. Існуюча в цей період «обов'язковість» здебільшого зводила громадську роботу до наднормового навантаження, необхідності якомога гучніше відрепортувати про роботу клубу чи бібліотеки на громадських засадах, особливо якщо це стосувалося підготовки до святкування чергової революційної річниці.

Поряд з колгоспними, державними та бібліотеками інших установ і організацій в українському селі на початку 60-х років діяло ще близько 6 тис. приклубних бібліотек. І це не зважаючи на те, що лише 3,8 тис. бібліотечних

працівників у них були платними, а решта працювала на громадських засадах [18, с.16].

Значна кількість бібліотек, яка повинна була обслуговувати працівників села, розміщувалась в аварійних і непридатних для роботи приміщеннях, нерідко у колишніх церквах, приватних будинках, кутках колгоспних контор, сільських рад. Наслідком всього цього було жахливе становище, в якому перебували бібліотеки.

У досліджуваній період гостро стояла проблема кадрового забезпечення бібліотек фахівцями. В післявоєнний період на бібліотечну роботу прийшло багато працівників, що не мали фахової освіти й досвіду роботи. У 1950-ті – першій половині 60-х рр. важливою для села залишалась система підготовки і перепідготовки бібліотечних кадрів.

На початку 1950-х рр. в республіці функціонувало лише 16 трирічних технікумів підготовки культурно-освітніх працівників. У 1950/1951 навч. році при Київському, Львівському, Одеському та Харківському технікумах підготовки культосвітніх працівників було створено відділи по підготовці бібліотекарів середньої кваліфікації. У зв'язку з гострою потребою в кадрах бібліотечних працівників у 1951-1958 рр. відкрито ще 7 технікумів підготовки культосвітніх працівників [38, с.72].

Важливим кроком у справі підготовки бібліотечних працівників для сільської місцевості було відкриття при всіх технікумах підготовки культосвітніх працівників заочних відділів з 4 річним терміном навчання на базі неповної середньої школи і дворічним – для осіб із середньою освітою.

У зв'язку з тим, що назва «технікум підготовки культурно-освітніх працівників» не відповідала навчальним планам, в яких не було по суті жодного технічного предмета, у 1959 р. їх було перейменовано у культурно-освітні училища, які поряд з клубними працівниками готували бібліотекарів середньої кваліфікації.

Велику роль у підготовці бібліотекарів з вищою освітою відіграв Харківський державний інститут культури. У 1950-ті роки структура

інституту змінилась: замість факультетів бібліотекознавства, бібліографії, дитячих і юнацьких бібліотек було створено один факультет – бібліотечний з двома відділеннями: масових і наукових бібліотек та дитячих бібліотек. На заочному відділі інституту строк навчання було продовжено з чотирьох до п'яти років, оскільки за 4 роки заочники не встигали повністю засвоїти програмний матеріал [122, с.233].

Однак цього було замало для належного вирішення кадрового питання бібліотек на селі.

Важливою формою підготовки бібліотекарів було курси з різними термінами навчання. Курси створювалися головним чином для підготовки бібліотекарів сільських та районних бібліотек. Як правило, місячні або двомісячні курси існували при обласних бібліотеках для дорослих.

Для забезпечення кадрами сільських бібліотек західних областей створено постійно діючі шестимісячні курси в Теревовлі (Тернопільська область), Львові і у м.Хусті Закарпатської області. У 50-х рр. у зв'язку із збільшенням випусків з училищ ці курси переключились на підготовку керівників гуртків художньої самодіяльності. Для підготовки сільських бібліотекарів широко застосовувалась при обласних і районних бібліотеках системи бібліотечного учнівства. Основними методами навчання було вивчення посібників і практична робота в бібліотеці. Учніство в 50-ті початку 60-х рр. було одним із важливих джерел поповнення сільських бібліотек кадрами.

У роботі бібліотек були також загальні проблеми, що і в усій культурно-освітній сфері села: висока плінність кадрів, незадовільний їх освітній рівень. Значна частина молодих спеціалістів з вищою і середньою освітою залишали села через незадовільні соціально-побутові умови.

Безумовно позитивним у роботі сільських бібліотек було те, що, починаючи з 60-х рр., у бібліотеках України помітно активізувалась краєзнавча робота. Поштовхом для її розвитку стала участь бібліотек у створенні 26-томної «Історії міст і сіл УРСР» [60]. Тисячі людей були

включені в пошукову, краєзнавчу діяльність, що викликало інтерес до історії своїх населених пунктів, вивчення і освоєння культурної спадщини предків, хоча сільські бібліотеки володіли невеликими фондами документів, краєзнавчої літератури, етнографічних матеріалів, книг з природи краю і його історії. Основне багатство бібліотек – книжкові фонди в кількісному відношенні виглядали цілком пристойно, їх кількість збільшувалась з кожним роком. Частина літератури для фондів бібліотек у сільській місцевості закуповувалась на кошти колгоспів і радгоспів. Однак ці кошти використовувались не зовсім раціонально.

Велика кількість бібліотек не була забезпечена достатньою мірою необхідним обладнанням. Через відсутність у республіці спеціальних підприємств з виготовленню бібліотечного обладнання в більшості сільських бібліотек не вистачало стелажів, книжкових полиць і вітрин, каталожних ящиків та інших меблів. Здебільшого бібліотечне обладнання було виготовлено примітивно. Недостатня кількість обладнання ускладнювала роботу бібліотекарів і читачів, робили неможливим повноцінне збереження фонду книжок.

Серед сільських бібліотек було багато дрібних, з застарілим книжковим фондом. Невеликим залишався книжковий фонд колгоспних бібліотек – лише трохи більше 3 млн. примірників, хоча за офіційними даними, їх на початку 50-х рр. було на селі 10,8 тис., або в 3 рази більше ніж сільських бібліотек Міністерства культури України. Середня кількість читачів сільської бібліотеки, що припадала на одного бібліотечного працівника, становила 270 осіб, тоді як у міських бібліотеках – 730 осіб [129, с.47].

Знесилені післявоєнною розрухою колгоспи не мали змоги на належному рівні утримувати свої бібліотеки. Обстеження їх стану органами ЦСУ УРСР у 1952 р. виявило надто обмежений книжковий фонд. 87% бібліотек мали лише трохи більше 100 примірників книг, 27 % більше 200 і лише у 3,2% закладах книжковий фонд нараховував більше 500 книг. У більшості бібліотек не було власних приміщень, читальних залів, – вони

розміщувались у непристосованих приміщеннях. Книжковий фонд сільських книгозбірень за даними ЦСУ майже у 12 разів поступався перед масовими бібліотеками міста [6, с.172].

Книжкові багатства бібліотек були загальнодоступним і безплатним джерелом духовного збагачення, освіти всіх верств населення, базою розвитку науки, культури, народного господарства. Кількісні показники книжкових фондів бібліотек України були порівняно високими, але що стояло за ними? Найперше, не вистачало науково-популярної, довідкової, дитячої літератури. Мізерною була кількість книг з основних галузей знань. Суспільно-політична література для бібліотек комплектувалась одноманітною і тенденційно підбраною. Близько 30% книжкових фондів сільських бібліотек становили твори Маркса, Енгельса, Леніна. Кожного року в бібліотеках збільшувалась кількість літератури, яку ніхто ніколи не читав. «Мертві книги» складали майже половину державного бібліотечного фонду. Надруковані, але нікому не потрібні книги з часом або списувались в макулатуру, або продовжували лежати на бібліотечних полицях. Видавництва гнали вал за валом книжну макулатуру, а потрібні книги, особливо дитячі або не перевидавались взагалі, або видавались мізерними тиражами.

Бібліотекарі, щоб хоч якимось чином засвідчити свою діяльність, вели роботу по збільшенню абонентів, оскільки за їх кількістю визначався рівень роботи. За офіційною статистикою 98 сімей із ста були охоплені бібліотечним обслуговуванням, або кожний третій житель села був читачем бібліотеки. Проте не всі вони брали й читали книги, значна їх кількість навіть і не знали, що вони є «абонентами».

Фактично близько 40% сільських жителів не були записані в бібліотеки. В селах читало всього 25-30% дорослого населення. Їх читання в більшості випадків залишалось «дитячим», на рівні потреб, закладених в період шкільного навчання. Більша частина колгоспників читала не регулярно і безсистемно. Загалом статистика книговидавань мала цілком благополучний

вигляд. Щоб досягти високих показників кількості книговидаць, бібліотекарі вдавались до хитрощів: традиційним був запис всієї сім'ї при відвідуванні бібліотеки хоча б одним її членом, і якщо читач брав навіть одну книгу, то в «навантаження» для нього і для всіх родичів дописувалось ще по 4-5 примірників книг або журналів.

На середину 1960-х рр. ступінь забезпеченості населення України книгами в масових бібліотеках по регіонах була досить різною. Низький рівень забезпеченості населення книгами був у Дніпропетровській області, де майже 67% населення райцентрів мали від 2 до 4 книг на душу населення, в Одеській області – 57%, Донецькій – 77%, Сумській – 80% [119, с.110].

Бібліотечна статистика не може слугувати об'єктивним критерієм оцінки діяльності бібліотек. Багаторічна, ні на чому не заснована і нічим не виправдана гонитва за формальними показниками часто приводила до приписок. Дані про кількість книговидаць, відвідувань, заходів, читачів, а також відомості про бібліотечний фонд нерідко спотворювались. Враховуючи, що самі по собі ці відомості не можуть характеризувати всю роботу бібліотек, їх аналіз все ж необхідний для визначення основних тенденцій у розвитку бібліотечної справи на селі.

Поряд із стаціонарними, громадськими закладами культури на селі в 50-60-ті рр. діяли і книжні пересувки. У сільській місцевості пересувні бібліотеки створювалися в бригадах, на польових станах, тваринницьких фермах тощо. Розмір їх книжкового фонду визначався кількістю читачів, виходячи з того, що один читач може одночасно одержати 3 книги. У сільській місцевості значний приріст читачів йшов якраз за рахунок пересувок [122, с.100]. Переважно вони обслуговували окремі населенні пункти. Понад 10 тис. сільських населених пунктів (або 25% від загальної кількості) обслуговувалося нестационарними формами, котрі не могли задовольнити зростаючих потреб населення у книзі. У ряді областей, зокрема Донецькій, Одеській, Київській, Кіровоградській, Волинській, Закарпатській та Дніпропетровській, значну кількість філіалів і пунктів видачі та пересувок

було створено формально. Вони не мали відповідних приміщень, навіть мінімуму для задоволення запитів населення в літературі. Години і дні їхньої роботи не були чітко визначені [38, с.73].

Працівники окремих районних та в абсолютній більшості сільських бібліотек не знали, при якій кількості населення організується та чи інша форма нестационарного обслуговування, відтак безпідставна скрізь перевага надавалась пересувним бібліотекам. Більше того, окремі населені пункти були взагалі позбавлені будь-яких форм обслуговування. Перевірка стану бібліотечного обслуговування населення в Одеській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській областях показали, що частина сільських населених пунктів у досліджуваній період не обслуговувалась зовсім.

У незадовільному стані перебували каталоги сільських бібліотек. Сільський бібліотекар вважав, що він добре знає книжковий фонд своєї бібліотеки, але цього було недостатньо для кваліфікованого обслуговування відвідувачів. Добре організовані, відредаговані систематичний і алфавітний каталоги необхідні були не тільки для спеціалістів, але й для звичайних читачів, щоб навчити їх користуватися довідковою літературою.

Не набув повселюдного поширення на селі й досвід користування міжбібліотечним абонентом обласних бібліотек, до послуг якого вдавалося лише 23% бібліотек сільської місцевості [38, с.79].

На середину 1960-х рр. організаційно невирішеною залишалась проблема єдиної системи бібліотечного обслуговування населення. У республіці понад 50 відомств та організацій мали свою мережу бібліотек, і кожна з них, виходячи із своїх вузьковідомчих інтересів, організовувала свою мережу, формувала свої книжкові фонди. У республіці не було завершено системне розміщення мережі бібліотек, не говорячи вже про наукове формування книжкових фондів.

Селяни цікавились книгою, бібліотекою. Цей інтерес закладався на селі ще під час навчання в загальноосвітній школі, а також закріплювався у період навчання у всіх ланках професійної освіти. Значною мірою така

зацікавленість підтримувалась завдяки роботі сільських культосвітніх установ. Сприяла цьому також постійно зростаюча у досліджувані роки кількість виданих книг, журналів, газет. Більшість книг видавалась не українською мовою, але за тиражем все ж переважали українські видання. Це була переважно ідеологічно заангажована агітаційно-пропагандистська література, яка публікувалась мільйонними тиражами.

Ріст тиражів книг свідчив не тільки про зрослу поліграфічну базу держави, але і про збільшення в населенні попиту на книги, у тому числі і в сільських жителів. У користуванні яких література рідною мовою складала більше 50%. Цей показник був у прямій залежності від стану видавничої справи та національного складу населення окремих регіонів республіки.

Для сільського жителя бібліотека була єдиним закладом, де йому могли надати художню або спеціальну літературу. Правда, міська бібліотека швидше і в більшій кількості отримувала літературу, що користувалась підвищеним попитом. Загалом же потяг населення до книг був великим як у місті, так і на селі. Хоча попит на літературу різних галузей був, природно, не однаковим: найбільшою популярністю користувалась на селі дитяча література й художні твори. Сільські жителі читали і суспільно-політичну літературу, але попит на неї був незначним.

Велике значення мала загальна доступність книг, однакові умови користування бібліотеками, створені для представників всіх вікових категорій, незалежно від рівня освіти. Якщо в клуб на лекції і в кіно, тим більше, на танці і в гуртки в основному ходила молодь, то книги були доступними всім бажаючим, у тому числі і людям старшого покоління.

Вивчення читацьких формулярів цілого ряду сільських бібліотек у кінці 50-х років показувало, що послугами сільських бібліотек користувалась лише приблизно половина дорослих колгоспників у віці від 25 до 60 років, тоді як у сільської молоді до 25 років цей показник складає більше 75% і практично всі школярі вважалися активними читачами бібліотеки. За статистикою чоловіки читали, як правило, значно більше жінок [18, с.27].

Таким чином, в діяльності бібліотек 50-х – першої половини 60-х рр. було багато проблем і недоліків. Бібліотечна практика була пронизана суцільною регламентацією, одноманітністю, формалізмом, показухою. У гонитві за цифрами, паперовими показниками на другий план відійшли читач і його інтереси.

2.3. Сільський кінопрокат

У 1950-ті – першій половині 60-х рр. особливе місце в культурному впливі на маси в українському селі займало кіно. Образність, документальність, поєднання рухового ефекту і звуків, можливість емоційного впливу робили кіно зрозумілим і доступним кожній людині. Для сільських мешканців, у розпорядженні яких не було таких різноманітних, як у місті, видів дозвілля, значення кіно було особливим. Організація масового кінопрокату в сільській місцевості припадала в основному на 50-ті рр. Правда, рівень кінофікації сільських закладів культури на той час був ще надто низьким. У 1950 р. на території України діяло 5822 кіноустановки, з них 3884 припадало на село [18, с.23]. Це були переважно пересувні кіноустановки (2137), кожна з яких обслуговувала по декілька сіл, тобто одна на 4-5 сілради, тому населення навіть великих сіл не мало змоги регулярно переглядати кінофільми. І хоча кількість відвідування кіно на селі у 1950 р. збільшилась у порівнянні з довоєнним періодом у 2,5 рази, усе ж цей показник залишався надто низьким: у середньому три відвідування на одного глядача в рік, тоді як у місті – 11 [18, с.29]. На кінець 1953 р. на селі вже працювало 5697 кіноустановок, з них 2769 пересувних кінних і 860 автокінопересувок, що в середньому становило одну пересувку на 3-4 населенні пункти [140, с.73]. У республіці було ще чимало сіл, жителі яких, як і раніше взагалі не дивилися фільмів.

Водночас варто відзначити і сумну статистику наслідків політики русифікації, яку оприлюднив міністр культури Литвин: «На Україні ми

маємо біля 50 тис. копій кінофільмів, з них копій на українській мові тільки 2 650, тобто 5%» [20, с.143].

Робота сільських клубів зводилась у багатьох випадках до демонстрації фільмів та організації танців. Проте не всі клуби мали можливість навіть це зробити. В Україні на кінець 1953 р. було більше 1500 сіл, де взагалі були відсутні клубні приміщення, пристосовані для демонстрування кінофільмів. Через низький рівень організаційно-масової роботи, погану рекламу відвідування кіносеансів було на дуже низькому рівні. В основному це були штатні глядачі із числа сільської інтелігенції, прості колгоспники рідко відвідували кіносеанси.

Кінообслуговування сіл було не налагодженим, бракувало спецтранспорту, а той, що був, використовувався не за призначенням. До того ж фільми, що демонструвались у більшості населених пунктів республіки, повторювались через 3-4 місяці. Їх реклама була або дуже примітивною, або зовсім відсутньою.

Для кожної кіноустановки існував репертуарний план демонстрації фільмів, що складався з кількох розділів: хроніко-документальні, навчальні, художні і дитячі фільми. Репертуарний план формував, як правило, відділ кінопрокату району. Заявки на кінофільми обов'язково узгоджувались з парткомаами колгоспів чи радгоспів, сільською радою. Нові фільми з'являлися в селах з великим запізненням, іноді роками, не кажучи про елементарний вибір кінострічок. Аналіз репертуару сільських кіноустановок складав враження, що сільські мешканці хочуть дивитися або тільки фільми на сільськогосподарську і виробничу тематику, або на військову, або ті, що демонструвались тут не вперше. Далеким від ідеалу було й демонстрування фільмів. Стрічки періодично переривались то через погану якість кінокопії, то через збої застарілої кіноапаратури.

У свій час за ініціативою М.Хрущова в Україні приступили до створення великої кількості агротехнічних фільмів і щорічно українській кінематограф створював десятки таких кінострічок. Лише у 1952 р. в республіці було

показано 58 тис. сеансів агротехнічних фільмів, які відвідали за радянською статистикою, близько 4 млн. глядачів [112, с.112].

У кінці 50-х – на початку 60-х рр. продовжувала мати місце тенденція захоплення сільськогосподарською тематикою. Систематично в кожному колгоспі, радгоспі, на різних курсах, в школах передового досвіду демонструвались фільми сільськогосподарської тематики. Характерно, що бажання подивитися фільми на виробничу тематику виявила реально незначна кількість селян. Очевидно, власний життєвий досвід породжував у більшості випадків критичне ставлення, а інколи неприйняття таких картин. На перегляд цих фільмів селян заганяли, застосовуючи різноманітні важелі впливу.

Хронікально-документальні фільми, які демонструвались на селі, також були низької якості, їх репертуар фактично нав'язувався з метою одержання кіномережею більш великої виручки. Тогочасні науково-популярні фільми в той час були рідкістю на селі. На середину 60-х рр. кількість відвідувань кіносеансів сільськими мешканцями зменшилася. Це пояснювалось рядом причин, серед яких невідповідність матеріально-технічної бази кіномережі. Кіноустановки простоювали і через те, що більшість сільських клубів перебували в аварійному стані. Становище погіршувалось у зимовій період, коли багато клубних закладів не опалювались.

Зниження відвідуваності сеансів відбувалося ще через незадовільний репертуар, який на 50-60% складався зі старих, часто повторюваних фільмів і менше, ніж на половину, – із нових, що поступали в сільську кінофонотеку із значним запізненням. Позначився на репертуарі вплив наказу Міністерства культури СРСР, виданий в 1960 р., в якому вказувалось, що при демонструванні кінофільмів необхідно надавати перевагу «радянським фільмам і фільмам країн народної демократії, зменшити показ стрічок капіталістичних країн». Основна маса кінематографістів працювали в руслі так званого, «соціалістичного реалізму». Була знижена роль українського

кінематографа, українською мовою демонструвалось не більше одного відсотка фільмів.

За визнанням самих сільських кіноглядачів, головним недоліком у роботі кіномережі був великий розрив між часом виходу кінофільму на екрани у місті і демонстрацією його в селі. Згідно з офіційною статистикою, сільські жителі дивились кінофільми через 3-12 місяців після показу їх у містах. Моральне старіння фільму, яке було викликане внаслідок довгого прокату, незадовільне поповнення, становище фільмотек породжувало негативну реакцію жителів села.

Загалом у 50-ті – середині 60-х рр. відбулося незначне збільшення кіносеансів на селі. До кінця 1964 р. число кіноустановок у республіці зросло до 21 тис., що майже у 4 рази більше порівняно з 1950 р. [121, с.95]. Загальне число відвідувань кіносеансів сільськими жителями на цей час становило 323,1 млн. осіб, тоді як у містах – 789,2 млн. [121, с.96]. Але в селах ще зберігалась значна кількість кінопересувок, що обслуговувала ту частину населення, яка з виробничих причин довгий час перебувала в польових бригадах під час жнив, а також у бригадах чабанів тощо.

Пересувні кіноустановки, як правило, мали суто ідеологічне спрямування, оскільки організовувались з метою пропаганди «соціалістичного способу життя» і оспівували «світле комуністичне завтра». Закономірно, спільні їх мета і завдання були набагато «ширші», але «пересувки» використовувались безсистемно, на низькому професійному рівні і суттєво вплинути на показники стаціонарних закладів культури на селі вже не могли.

Демонстрація фільмів на селі, як правило, проводилась у кінозалі клубу, рідше у кінотеатрах. Зниження темпів будівництва об'єктів соціально культурного призначення, що ставали довгобудами, призвело до збільшення числа аварійних приміщень, де неможливо було демонструвати фільми. В результаті значна кількість населених пунктів була позбавлена можливості переглядати кінофільми. Якщо у 1962 р. у середньому на одного жителя в

містах і селищах міського типу припадало 20 відвідувань кіносеансів, то в сільській місцевості – 14 [101, с.228].

Вибір фільмів у багатьох випадках визначався характером роботи, рівнем освіти та віком глядачів. Для багатьох людей художнє кіно було відпочинком, тому великою популярністю користувалися комедії. Цьому жанру віддавала перевагу абсолютна більшість колгоспників. На другому місці за популярністю були пригодницькі фільми, на третьому – фільми про сучасність. Кіно і танці для переважної більшості сільської молоді були єдиними доступними формами культурного відпочинку.

Отже, кризова ситуація спостерігалася і в системі сільського кіно. Діяльність кімережі на селі в 50-ті – першій половині 60-х рр., не зважаючи на деякі успіхи, мала ряд проблем: село не забезпечувалося якісною кіноапаратурою; у більшості випадків сюди направлялась вже застаріла техніка і далеко не в кращому стані; у ряді клубів техніка була відсутня взагалі; для кожної кіноустановки формувався репертуарний план демонстрації фільмів, який узгоджувався з парткомами колгоспів чи радгоспів, сільською радою. Суттєво занижувалася роль українського кінематографа. Вирішення проблем спрямувалось у бік посилення адміністрування. Разом з тим, сковувалась ініціатива, посилювались бюрократизм і байдужість до культурних потреб жителів села, зокрема до розвитку мережі сільського кінопрокату.

Стан соціально-культурного будівництва на селі істотно змінився на гірше з розробкою і прийняттям концепції «неперспективних» сіл. У так званих «неперспективних» селах заморожувалось соціально-культурне будівництво, було занедбано й навіть закрито багато закладів соціально-культурної сфери. Поряд з аварійними, непридатними для будь-якої роботи закладами освіти, медицини, культури існувала не менш складна проблема – їх цілковита відсутність у деяких населених пунктах України.

Сільська культура опинилась на узбіччі соціального розвитку зі своїм залишковим принципом фінансування. Негативні моменти в організації

праці, побуту, відпочинку культпрацівників породжували серйозні труднощі. Значна частина працівників культури переходила працювати в інші галузі господарства, змінювала свою спеціальність. На це впливали багато факторів, головним серед яких залишилися низька зарплата, слабка матеріальна база закладів культури на селі, відсутність дійових стимулів до праці, тобто фактичне нехтування державою важливості культосвітньої роботи на селі.

Гостра проблема матеріально-технічної бази сільських соціально-культурних закладів, кадрів, зумовлювала появу нових підходів до культурного будівництва на селі. На початку 60-х рр. була зроблена спроба знайти такі шляхи. Взятий партією і державою курс був розрахований насамперед на використання місцевих економічних і фінансових ресурсів, збільшення асигнувань держави в ході масштабного соціально-культурного будівництва. Але у своїй основі пошук нових підходів не міг суттєво вплинути на ситуацію, оскільки здійснювався він у рамках командно-адміністративної системи й не був позбавлений «залишкового» принципу фінансування та половинчатого підходу у прийнятті рішень. Аналіз стану соціально-культурної сфери українського села в 1950-ті – першій половині 60-х рр. дає можливість частково відтворити становище в якому перебувало село у досліджувані роки. Українське село було джерелом, хранителем української культури. Тому село не могло одержати у галузі культури належної допомоги на відміну від російськомовного міста. У той же час кращі таланти із села вимивалися на користь переважно російського міста. Жителі села залишались наодинці з величезними труднощами та проблемами, пов'язаними з відсутністю нормальної медичної допомоги, згорання мережі культосвітніх закладів. Вони розглядалися як продуктивна сила особливого типу, яка вимагала найменішніх турбот з боку держави для задоволення своїх найелементарніших соціально-культурних потреб.

Розділ 3

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ЖИТТІ СЕЛА

3.1. Ставлення держави до церкви

У радянський час вважалось, що в соціалістичному суспільстві відсутні соціальні передумови для збереження релігії, оскільки із знищенням експлуатації людини буцімто усувалась сама можливість існування подібних забобонів. Ця позиція підкріплювалась такими аргументами, як ліквідація в СРСР безробіття, постійний ріст матеріальної забезпеченості, загальноосвітнього і культурного рівня народу. Передбачалось також, що широке втягування трудящих до трудової та громадської діяльності, боротьби за побудову соціалізму і комунізму ледь не автоматично буде супроводжуватись зростанням політичної свідомості і приведе до повного торжества комуністичного світогляду, у тому числі й атеїзму.

Одним із найбільш розповсюджених засобів «перероблення» свідомості, що мав розчищати дорогу для формування нового комуністичного світогляду, стало знищення і поступове закриття закладів релігійного культу, що супроводжувалось повселюдною компрометацією релігії.

Законодавчо-правова основа державної політики щодо церкви була за своєю суттю створена ще в перші роки радянського правління. Своїми першими нормативними актами радянська влада намагалась обмежити вплив релігії в країні. Радянська влада розгорнула масштабне руйнування церков та інших культових споруд, знищення культового майна.

Релігійність усувалась із суспільства насильницькими методами, натомість насаджувалась нова атеїстична мораль. При цьому замість ідейних дискусій радянська влада віддавала перевагу прямій політичній конфронтації. По відношенню до віруючих людей у радянському суспільстві створювалась атмосфера глумлення та нетерпимості. Значна частина населення, залишаючись віруючими людьми, намагалась уникнути суспільного осуду, відтак переставала ходити до церкви. У той же час

зменшення числа церков і їх парафіян подавались сталінською пропагандою як доказ зниження рівня релігійності населення.

Так у релігійній ситуації наступив новий етап, який характеризувався насильницьким витісненням із масової свідомості традиційних вірувань і заміщенням їх цінностями нового політичного режиму. Однак релігія – це не те, що знають і у що вірять освічені церковні люди, а те, у що вірять і що знають народні маси, суспільна свідомість їх коріниться в умовах життя суспільства.

В Радянському Союзі значна частина населення, сповідуючи релігійні цінності приховано, водночас керувалась ними у повсякденному житті. Саме українська церква, вступаючи у певні відносини з державними органами, впливала на хід історичного процесу, керуючи його у бік прогресу.

Відомо, що в СРСР існував режим відокремлення церкви від держави і школи від церкви. В результаті релігійні організації позбавлялись традиційної у виконанні ідеологічної функції у сучасному суспільстві, а світський характер радянської держави втілювався у войовничому атеїзмі. Основна мета якого зводилася до подолання «релігійних пережитків», фактично – знищення релігії взагалі.

Переважаючими в повоєнні роки були конфесії Руської (фактично) Російської православної церкви (РПЦ), а також Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Конфесії останньої функціонували переважно в Західному регіоні, а також частково в тих областях, що географічно прилягали до нього – Хмельниччина, Житомирщина, Вінниччина тощо. У 1939 р. УГКЦ налічувала 5 епархій, 3,5 тисяч священників, понад 4 млн. віруючих, 4440 церков, понад 10 тисяч початкових шкіл та гімназій, 36 видавництв [39, с.34].

Оскільки РПЦ традиційно відігравала роль домінуючої конфесії на європейській території СРСР, то саме їй відводилась функція своєрідного інструмента втілення своєї політики серед православних. Встановленню нового режиму на західноукраїнських теренах заважала насамперед греко-

католицька церква. Українську православну церкву радянський режим спромігся ліквідувати ще на початку 30-х років. Не вписуючись у систему тоталітарної організації суспільства, греко-католики, яких більшовицька влада вважала одними з найбільш опозиційно налаштованих, прирекли себе на нерівне протистояння зі сталінським режимом. Незважаючи на те, що УГКЦ охоплювала своїм впливом меншу частину населення України, в західному регіоні України вона відігравала домінуючу роль і вважалася головним ворогом режиму [84, с.305].

Так, виконуючи волю центру, державні і партійні органи вирішили об'єднати Греко-католицьку (уніатську) церкву з Російською православною. Знищення УГКЦ укладалося в логіку розвитку тоталітарної держави, яка органічно не могла співіснувати з будь-яким соціальним інститутом. У діяльності греко-католицького духовенства державне і партійне керівництво СРСР вбачало найбільшу загрозу, усвідомлюючи, що саме воно протягом декількох століть стояло в авангарді відродження незалежності України. Тому боротьба з ними відбувалася у контексті загальної політики партії у сфері релігії, поширення антирелігійної пропаганди серед широких верств українського суспільства.

У західноукраїнському регіоні майже все населення належало до чотирьох релігійних конфесій. Напередодні і в роки війни в Західній Україні проживало майже 2 млн. римо-католиків, 1,5 млн. православних, 0,8 млн. іудеїв, та до 3,5 млн. греко-католиків [91, с.204].

Львівський церковний собор у березні 1946 р. оголосив скасування унії 1596 р. та об'єднання УГКЦ з Російською православною церквою, а в 1949 р. було знищено Греко-католицьку церкву на Закарпатті. Усі греко-католицькі приходи Закарпаття ліквідувалися, а храми, монастирі, школи та їхня власність передавалась УПЦ, громади якої створювались у селах та містах [86, с.71].

До об'єднання церков у п'яти областях (Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській і Закарпатській) нараховувалось 3147

уніатських церковних парафій, із яких 59 примусово було об'єднано з РПЦ. Із 1832 священників прийняли православний сан 1241. У 231 храмі, духовенство та віруючі яких не дали згоди на об'єднання, служба була припинена, а із 590 чоловік духовенства значна частина була заарештована, інша частина не допущена до проведення служби в парафіях і залишила церкву. 48 уніатських монастирів, в яких налічувалось більше тисячі монахів, було протягом 1946-1948 рр. закрито. На середину 50-х рр. в Західній Україні нараховувалось 3215 діючих православних церков, із яких біля 3 тис. були колишніми уніатськими, а із 1254 священників більше однієї тисячі були колишніми уніатами [109, с.119].

Наприкінці 40-х рр. в Україні залишалось менше половини культових споруд, що служили людям за прямим призначенням, що майже втричі менше, ніж їх було на початку 20-х рр. [134, с.156].

У кінці 40-х рр. – на початку 50-х рр. ХХ ст. держава щодо церкви виявляла певну байдужість. Невдовзі вона окреслювалася в утиски, що переростали в явно наступальну позицію. Не обійшли служителів культу, в свою чергу, і репресії, що мали місце того часу в західному регіоні. У середині 50-х рр. із 344 репресованих уніатських священників лише 243 були звільнені й повернулись додому [117, с.294].

Можна сказати, що церква розділила сповна нелегку долю, яка випала її віруючим та всьому народу України. Знімалися з реєстрації храми, що мотивувалося головним чином «значним скороченням» числа прихожан, а також недотриманням діючими громадами законодавства. Починаючи з 1949 і по 1959 рр. число молитовних приміщень, що функціонували, зменшилось на 1290 одиниці. У республіці вже був цілий ряд сільських районів, де не залишилось жодного діючого культового приміщення. Загалом, у республіці за 15 післявоєнних років з реєстрації було знято 1552 церковні громади [117, с.294].

Проявом релігійності була і боротьба проти антицерковних дій місцевої влади, яка проявлялась у надсиланні у різні інстанції клопотань про

відновлення парафій, захопленні пустуючих церковних приміщень. Активну релігійну поведінку, спрямовану проти акцій на закриття храмів проявляли зазвичай люди похилого віку. Вони протестували проти закриття храму, лаялись, плакали, ображали, а деякі навіть намагались бити тих осіб, які вилучали церковні цінності [117, с.290].

Подекуди за причину ліквідації церкви правила відсутність у селі діючого священнослужителя, через що відправу в храмах здійснювали священники храмів, розташованих по сусідству. Такі громади в республіці фактично складали п'яту частину від загальної кількості. Недіючі храми пристосовувались під потреби установ культури – клуби, кінотеатри, спортивні зали, а також використовувались під склади пально-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, вугілля, під зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. Люди намагались скаржитися, що церкви руйнуються, а віруючим не дають можливості помолитись у храмі, але позитивних відгуків, як правило, не було.

Певна зміна політичних орієнтирів у відносинах влади і церкви відбулася лише після смерті Сталіна. Водночас відлига другої половини 50-х років і пов'язаний з нею процес десталінізації радянського суспільства, всупереч всім сподіванням, майже не торкнулися церковного життя. Більше того, тиск, який відчувала на собі церква з боку держави, можна без перебільшення порівняти з 30-ми роками, коли «войовниче безвірство» зросло до рівня спланованої державної політики.

В червні 1954 р. газета «Правда» в передовій статті зауважувала, що функціонуючі громадські інституції «під свободою совісті чомусь розуміють лише свободу поширення релігійних поглядів» [109. с.118]. З цього виступу газети, по суті, розпочалося офіційне повсюдне посилення наступу на церкву та релігію взагалі.

Сталінське «обледеніння» змінилось хрущовським «потеплінням», під час якого церква зазнавала нових переслідувань. Почався експеримент прискореного будівництва «комуністичного раю» за 20 років в окремо взятій

країні. «Ворожим елементам» з релігійними пережитками не було місця в цьому майбутньому. Вбачаючи в розповсюдженні релігійного світогляду достатньо серйозну загрозу монопольному пануванню комуністичної ідеології, КПРС рішуче виступала проти посилення релігійних настроїв у народі.

У вирішенні одвічної суперечки між релігійністю та атеїзмом Центральний Комітет партії право на володіння істиною в останній інстанції залишив за собою. І хоч ЦК КПРС у постанові від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» зазначав, що не слід допускати адміністративного втручання в діяльність церкви, ображати почуття віруючих і священнослужителів, однак це не змінило партійної стратегії щодо церкви [2, с.515-516]. Зазначена постанова отримала певне схвалення у середовищі духовенства. Воно намагалося тлумачити її як ослаблення обмежень у діяльності церкви і вживала певних заходів щодо посилення впливу на населення. Разом з тим це не змінило ставлення держави до церкви. Цій постанові передувала значна кількість скарг, що надходила на ім'я голови Ради Міністрів СРСР Г.Маленкова та в інші центральні органи. Віруючі скаржилися на те, що місцеві органи влади не дозволяють їм користуватися зареєстрованими церквами, деякі з яких навіть були передані правлінням колгоспів для збереження зерна [21, с.325].

Так, у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. усе повернулось на «своє коло»: насаджувались централізована безбожність, затяте переслідування віруючих, партійно-державний войовничий атеїзм, глумний цинізм, зневага, які воскрешали ворожість до релігії. Між державою і церквою вирувала справжня ідеологічна війна. Право віросповідання фактично зводилось до формальної конституційної декларації.

Будучи різко розкритикованими за відсутність антирелігійної роботи, партійні організації та окремі виконавці – пропагандисти, лектори надмірно активно взялись за справу, керуючись постановою від 7 липня 1954 р. Організатори антирелігійної роботи дуже прямолінійно підійшли до

вирішення проблеми атеїзму. У ряді випадків на віруючих здійснювався прямий тиск з вимогами негайного відходу від релігії, що супроводжувався різноманітними формами дискредитації церкви та окремих священнослужителів.

Влітку 1961 р. у Троїце-Сергієвій лаврі відбувся Архієрейський собор, на якому було визнано необхідним обмежити роль священика в житті парафії. Тоді, за словами архієпископа Кирила, що оцінював результати реформи 1961 р. на Помісному (1988 р.) соборі РПЦ, «духовенство виявилось усунутим не тільки від керування парафіями, але юридично – і від самих парафій» [51, с.276]. Безперечно цінним є зауваження, що ці зміни були викликані не внутрішніми потребами церкви, а тією складною зовнішньою ситуацією, в котрій опинилась наша церква в кінці 50-х – на початку 60-х рр. Станом на кінець 50-х рр. недокомплект священників у республіці щодо числа діючих молитовних приміщень складав більше 35,5% [51, с.278].

У цілому ряді районів з боку місцевих організацій та окремих посадових осіб було допущено випадки адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань і груп, а також грубого ставлення до представників духовенства.

На початку 60-х рр. наступ держави на церкву набуває нової сили. Особливо він посилюється після прийняття XXII з'їздом КПРС Програми партії. Завдання комуністичного будівництва вважалися несумісними з діяльністю церкви. У 1960 р. процес вилучення культових споруд і зняття з реєстрації церковних громад набрав лавиноподібної форми. Відповідно до нової історичної обстановки в суспільстві трансформувалися й закони держави щодо церкви. Суттєві зміни в законодавстві відбулися на початку 1961 р., у зв'язку з цим у квітні того ж року проведено спеціальну Всесоюзну нараду уповноважених у справах церкви при урядах республік та виконкомах рад депутатів трудящих в областях. Метою наради стало роз'яснення нового Закону про культу і постанови Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» [134,

с.342]. У законі і в постанові вже обмежувались можливості відкриття церков. У той же час значною мірою спрощувалась процедура закриття діючих церков, молитовних будинків тощо. Культові об'єкти тепер могли бути закриті на основі акту технічної комісії та висновку уповноваженого у справах церкви при облвиконкомі і навіть у зв'язку з реконструкцією населених пунктів тощо.

Жорсткий контроль держави за діяльністю церкви призвів до фактичної втрати церквою і без того обмеженого права юридичної особи. Уповноважені у справах церкви в республіці та областях одержали вказівку не знайомити духовенство із законодавчими актами, де регламентувалися діяльність релігійних громад.

Ліквідаторський ухил держави щодо церкви набував усе більшої сили. В урядових структурах республіки занадто заповзято і з особливою рішучістю намагалися виконувати керівні вказівки центру. Діяли на рівні максималістів, ще й тому, що 60% всіх релігійних культових споруд, які функціонували в середині 60-х рр. на території СРСР, знаходились в Україні.

На початок 1961 р. кількість діючих в Україні церков та молитовних будинків становила 7484 одиниці, з них 3834 були в західних областях. Рада у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР ставила завдання в межах законодавства про культу значно скоротити кількість церков і молитовних будинків в Україні. Їх тотальне скорочення мало загальноукраїнський характер. Лише протягом 1962 р. в Україні знову було знято з реєстрації 1263 релігійні громади [132, с.37]. Згідно з новою діючою інструкцією для застосування законодавства про культу церкви закривалися переважно внаслідок слабкої релігійної активності населення, тобто через незначну кількість церковних служб протягом року і присутніх на них віруючих.

Пошуком причин для закриття місцеві органи влади, як правило, себе не занадто утруднювали. Нею, скажімо, могли стати «невдале розташування храму» щодо приміщення клубу, відвідувачам котрого могли заважати

церковні дзвони. За один з «аргументів» правила можливість для населення задовольняти релігійні потреби в сусідніх населених пунктах, де функціонували церкви, хоча до них добиратися, особливо людям похилого віку, було не так легко.

Під час загальноукраїнського переобліку релігійних організацій 1961 р. виявились фактичні применшення даних про кількість віруючого населення. Розбіжності з дійсним станом речей були такими значними, що пізніше Комітет у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР змушений був визнати, що місцеві керівники «свідомо» зменшували кількість віруючих, що відвідували церкви і молитовні будинки. Робилося це з метою аргументації необхідності закриття культових споруд та зняття з реєстрації релігійних общин [91, с.27].

Тим часом у різні державні інстанції України надходила велика кількість скарг, заяв про порушення прав віруючих, а також законодавства про культу. Лише при переобліку релігійних організацій в органи державної влади надходили тисячі письмових та усних скарг, звернень, прохань, серед яких абсолютну більшість становили колективні скарги віруючих, що свідчило про неможливість вирішення питання на місцях.

Загальні наслідки вилучення культових споруд у релігійних громадах України були такими, що їм важко підшукати аналогію. За 20 післявоєнних років у республіці з реєстрації було знято 4847 церков і молитовних будинків [117, с.295]. Це був засіб, який вів до підриву матеріальної бази релігії. Унаслідок такої політики культові і, у першу чергу, православні споруди зазнали величезних руйнувань.

Із загальної кількості знятих з реєстрації релігійних громад майже 855 припадає на сільську місцевість, тобто на села і селища України. Їх переважна кількість стосується періоду 1959-1964 рр. У той час знято з реєстрації 81,1% церков та молитовних будинків, коли особливо заповзято проводилась державно-командна, діяльність спрямована проти широких мас віруючих. Найбільшу кількість храмів, молитовних будинків у хрущовсько-

державний протирелігійний наступ знято з реєстрації на Вінниччині, Станіславщині (Івано-Франківщині), Львівщині, Тернопільщині, Хмельниччині, Житомирщині тощо [[117, с.295]. Державна політика руйнування церков продовжувалась і після усунення від влади М. Хрущова.

Можна констатувати, що на середину 60-х рр. було підведено законодавчу базу під політику обмеження діяльності церкви. Це й надалі дозволяло ще активніше вилучати культові споруди. Закриття церков здійснювалось з такою інтенсивністю, що це наштовхувало на думку про наявність конкретного й дуже напруженого плану.

Секуляризаційна політика держави відносно церкви істотно підірвала матеріальні та моральні основи останньої. Із загальної кількості знятих з реєстрації культових споруд 1209 приміщень залишилось напризволяще і піддавались незворотному природному нищенню й поступовому руйнуванню. Більше тисячі храмів було розібрано з причин «не можливого використання та аварійності» [117, с.296].

На середину 60-х рр. на території республіки діяло 4562 православні церкви, 9 православних монастирів, 53 старообрядницькі церкви, 100 католицьких костьолів, 81 реформаторська церква, 14 синагог [109, с.119]. Їх значна частина була віднесена до пам'яток історії та культури, багато з яких теж перебувало у аварійному стані, бо належних коштів, матеріальних ресурсів для їх утримання не виділялось.

В 1950 – першій половині 60-х років українське суспільство, незважаючи на певне «потепління» в релігійній сфері, починає мати ознаки секуляризованого. Число людей, які декларували свою віру, було меншим ніж тих, хто вважав себе невіруючим. У свою чергу, навіть ті, хто вважав себе віруючим, були менш втягнуті в релігійні відносини внаслідок закриття храмів, та інших обмежень діяльності церкви. Секуляризація релігійного життя була настільки сильною, що в 1960-і роки, згідно з радянськими релігієзнавцями, число віруючих не перевищувало 15-20%. Проте ця цифра була тим рубежем, який радянська влада виявилась безсилою подолати.

Слід відзначити, що соціологічні дослідження в 1940-50-і роки не проводились і були відновлені лише в кінці 1950-х років. Оскільки соціологічні дослідження були різними за методикою та інструментарієм, то вони констатували різні дані. Загалом радянські дослідження вказували, що кількість віруючих на середину 1960-х років не перебільшувала 20% від дорослого населення. Постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 року «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної роботи серед населення», яка вказувала, що «більшість населення Радянського союзу уже звільнилася від релігійних пережитків», давала не правдиву оцінку [27, с.269].

Отже, є підстави кваліфікувати заходи держави щодо неухильного зменшення у досліджуваний період кількості діючих релігійних громад православної та інших конфесій як конкретно спрямовані акції по масштабного послаблення позицій православної церкви. Усе це було складовою частиною цілеспрямованої активізації процесу атеїзації населення, що суперечило декларованим конституційним положенням, а також порушенню прав людини.

3.2. Антирелігійна пропаганда

Для радянської держави найбільш прийнятним і переконливим засобом ведення антирелігійної пропаганди серед населення, в першу чергу сільського, у 50-ті – першій половині 60-х років була визнана систематична лекційна робота, яка на думку партійно-державних функціонерів, могла перемогти релігійність. Тому в колгоспних клубах і хатах-читальнях систематично організовувались лекції на атеїстичну тематику. У ході антирелігійних лекцій та бесід використовувались різноманітні наочні засоби, а також відповідна література, що виходила багатомільйонними тиражами.

Газети, радіо, широка практика культурно-освітніх закладів у своїй діяльності відповідно до вимог держави та партійних органів орієнтувалися на постійне посилення атеїстичної роботи серед населення. Партійно-

державні структури вимагали неухильного посилення й незмінної активізації боротьби з поширенням релігійних поглядів населення. Такі вимоги висувались перед депутатами всіх з'їздів партії, що відбувалися в досліджуваній період. Пошлемось на документи лише одного – ХХІІ з'їзду КПРС. У його рішеннях наголошувалось на необхідності системи виховання матеріалістичного світогляду, що охоплювала б усі прошарки і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів [16, с.111-112].

Відповідно до вимог керівних органів влади тематика лекцій носила «загострений характер» з метою надання їм «посиленої наступальності». Лекції читались, зокрема, на такі теми: «Походження і реакційна суть релігії», «Критика ідеології сучасного православ'я», «Католицизм і уніатство і їх реакційна роль» та ін. Проте названі й аналогічні заходи проводились переважно для атеїстів, тобто людей невірних. Віруючі ж, коли їх запрошували відвідати подібні заходи, уникали такої «честі». Отже, атеїстична пропаганда й релігійне життя не збігалися, а тому очікуваних, «цілком переконливих» наслідків, на які сподівалися організатори пропаганди, дати не могли.

Особливу увагу пропагандисти атеїзму звертали на молодь. Проте штучний характер заходів не сприяв її атеїстичному вихованню.

Ретельно здійснювався контроль над виконанням заборони молоді і дітям відвідувати церкви та молитовні будинки. Перед керівництвом органів народної освіти, дирекціями та педколективами шкіл було висунуто категоричні вимоги: не допускати, щоб учні шкіл – майбутні активні будівники комунізму – бували в церквах. Тому під час релігійних свят педагоги чатували на підходах до храмів і перехоплювали дітей, яких вели за руку до церкви матері і бабусі.

Значну увагу пропагандисти атеїзму приділяли роботі серед осіб, що порвали з релігією – колишніх членів релігійних громад і представників кліру. Вони виступали в засобах масової інформації, особливо активно намагались їх використовувати при проведенні тематичних вечорів, круглих

столів, диспутів та полеміки з віруючими тощо. Колишні служителі культів виступали на семінарах, що проводилися для пропагандистів, політінформаторів та лекторів.

Однак весь механізм крутився переважно про людське око, а атеїстичні акції здійснювались, як кепкували віруючі, для самих їх організаторів та реляцій нагору про роботу, проведену серед населення. Цифри «успіхів» тішили як інформаторів, так і високих адресатів.

У кінці 50-х рр. – на початку 60-х рр. з ініціативи центру і республіканських керівних структур розпочалася нова хвиля запровадження нових радянських свят та обрядів. В усіх державних структурах створювалися спеціальні обрядові комісії, упорядковувалися будинки або спеціальні приміщення для здійснення обрядів.

Набирали популярності так звані палаци щастя, де урочисто здійснювалася реєстрація шлюбу. Правда, в окремих містах, не говорячи вже про села, такі палаци щастя мали жалюгідний вигляд. Але про них широко, з ентузіазмом розповідали газети, з'явилась низка книжок про нові свята й обряди, виникли нові пісня на цю тематику.

Такі заходи сприймалися людьми загалом позитивно. Проте результат діяльності органів влади на місцях, спрямованої на запровадження нових обрядів, надто перебільшувались. Уважалось, що уявне (але зовсім не реальне) викорінення з життя релігійних обрядів і якнайширша заміна їх новими радянськими обрядами створювали підвалини нового соціалістичного життя, що майже переросло в комуністичне.

Нова радянська обрядовість нелегко проживалася на селі. Так, у Сторожинецькому районі Чернівецької області в 1958 р. у районному загсі було зареєстровано 473 шлюби. І лише 30 з них без релігійного обряду. А в Сокирянському районі цієї ж області більше 85% тих, хто ступав на рушник, вінчалось в церкві. У Сумській області були села, де до 100% молодих подружніх пар приймали вінчання [109, с.118].

Релігійна обрядовість продовжувала залишатись достатньо високою впродовж 1950-х – першої половини 60-х рр. В 1958 р. Березанський район Миколаївської області був визнаний першим районом, де не було зареєстровано жодної релігійної громади, церкви та молитовного будинку і секти [132, с.38]. Разом з тим значна кількість жителів цього району здійснювало хрещення своїх дітей у церквах Одеської області, містах Миколаєві та Одесі, щоб менше людей знало про це. Щоправда, хрестили дітей переважно старші люди – бабусі, батьки молодого подружжя. На середину 60-х рр. в республіці близько 50% новонароджених дітей було охрещено у православних церквах та майже 30% померлих поховано за релігійним обрядом.

У 1965 р. в Закарпатській області 68% новонароджених було охрещено в церкві. Багато молодих батьків, не знали молитов, і духовенство не примушувало їх промовляти ці молитви. Служителі культу задовольнялись у більшості випадків тим, що новонароджених приносили до церкви, купували хрестик, свічку тощо [134, с.330].

До яких тільки спроб держава не вдавалась, щоб надати принадності новим святам та обрядам, але церкву та релігію з їх позицій у цьому аспекті остаточно відтіснити не вдалося.

У республіці традиційно високою залишалась кількість релігійних обрядів. Якщо в 1962 р. в церквах було охрещено 341 тис. дітей, що становило 41,2 % від усіх новонароджених у республіці, то вже через два роки було охрещено більше 370 тис. [117, с.295].

Люди не цуралися відзначення святкових подій приватного життя за участю церкви, яка за свою багатовікову історію набула колосального досвіду. Ритуали у храмах відзначалися особливо величною святковістю, піднесенням, урочистістю й насправді міцно вкарбовувалися в людську пам'ять. Так, якщо у будні дні Шаргородський костел, що у Вінницькій області, відвідувало 40-50 чоловік, то в неділю – 1,5–2 тисячі, а у великі релігійні свята – до 5 тис. чоловік [109, с.119]. В абсолютній більшості

господарств у дні святкувань великих релігійних свят на поля колгоспів виходило всього кілька десятків людей.

Можна цілком однозначно стверджувати, що в цих питаннях державі так і не вдалося потіснити релігію, навпаки, їй довелося поступитись у своїх позиціях. Церковні обряди і свята були органічними всьому спектру життя українства. У загальнодержавному несприйнятті щодо церкви люди своїми симпатіями, безперечно, залишались на її боці.

В антирелігійній пропаганді серед колгоспного селянства допускались грубі помилки. До того ж антирелігійна робота з сільським населенням велась несистематично – від випадку до випадку, залежно від чергової накачки «зверху».

Важко судити, наскільки релігійним було сільське населення. Згідно з декретом про свободу совісті (від 20 січня 1918 р.) питання про ставлення громадян до релігії не заносили до жодних офіційних документів, у тому числі і в питальник Всесоюзного перепису населення. Тому точно відповісти на питання, який відсоток населення складали віруючі і невіруючі, неможливо. Окремі групи віруючих істотно відрізнялися між собою ступенем цілісності в них системи релігійних переконань.

За даними етнографів, істориків, які вивчали у другій половині 50-х рр. окремі сторони світосприйняття сільського населення в цілому ряді областей України, носіями більш менш цілісної (єдиної) релігійної системи були головним чином люди старшого покоління. Значна частина їхнього життя пройшла ще в довоєнні роки, і релігійні переконання вони зберегли на все життя. Та й колгоспники середнього віку у своїй абсолютній більшості також були віруючими людьми. Молоде покоління, яке офіційно вважалось атеїстичним, тобто невіруючим, не бачило нічого протиприродного у релігійності своїх батьків.

Подібне ставлення до проявів почуття релігійності віруючих вироблялось у молодих людей шляхом самого селянського життя. Абсолютна більшість сільської молоді була вихована в душі глибокої поваги до батьків.

Нерідко навіть невіруюча молодь брали активну участь у багатьох релігійних святах і обрядах.

З метою з'ясування ступеню релігійності колгоспного населення у другій половині 50-х рр. і особливо на початку 60-х рр. у різних районах України етнографами проводилися спеціальні бесіди з віруючими. Однак до таких даних слід ставиться дуже обережно. В умовах, коли релігія засуджувалась і переслідувалась владою, важко було б розраховувати на правдиву відповідь респондентів. Від людини вимагалось сміливості, а той великої мужності, аби в такій ситуації відкрито назвати себе віруючою. Тому цілком логічним є твердження, що ці опитування містили свідомо занижені дані про віруючих і відповідно завищені щодо атеїстів.

На чому ж трималась релігія серед селянства? Внаслідок ідеологічного наступу держави на церкву значна частина населення все ж про «людське око» відійшла від релігії. Однак це зовсім не означало повної перемоги атеїзму у свідомості селян-колгоспників. Справа в тому, що в умовах радянської влади церква зберігала свої підвалини і сформовані стереотипи. Це частково нашло своє вираження у спрощенні обрядовості, спробі прийняття деяких компромісів щодо раніше суворих заборон.

Значну роль у живучості релігійних почуттів відігравали такі звички, які передавались за традиціями від старшого до молодшого покоління. Стійке зберігання релігії, особливо її обрядової сторони, пояснювалось ще й тим, що вона доволі сильно діє не лише на інтелектуальну, але й на емоційну сферу людської свідомості.

Цікаво прослідкувати за динамікою кількості обряду хрещення в радянські часи. Багато дітей, які народилися в роки війни і після неї, у цілому ряді областей України були охрещеними своїми батьками-атеїстами. Виняток складала лише сім'я інтелігенції і деяких колгоспників – членів партії, які боялись зробити це відкрито.

Найбільш сталим серед селянства релігійно-побутовим звичаєм виявилась практика тримати у своїх оселях ікони. Висіли вони покриті

витканими рушниками, у срібних окладах або без них, зовсім прості – дерев'яні у «червоному кутку» практично кожної сільської хати. Більшість селян пояснювало їх наявність традицією або бажанням догодити престарілим батькам.

У багатьох випадках ікони вважались зображенням святого, під яким повинно бути духовне спілкування. Вони продовжували висіти практично у всіх сільських будинках і рідко хто наважувався їх зняти.

Необхідно відмітити, що в живучості і консервативності багатьох явищ релігійно-обрядового життя на селі велику роль відігравали також суспільна думка, моральний вплив оточення і острах засудження зі сторони громадськості, родичів, сусідів та односельчан. Проявом такої поваги до суспільної думки було небажання йти наперекір загальноприйнятим нормам у ставленні до релігійної традиції. Зняти ікони або утриматись від виконання побутових звичаїв, пов'язаних з хрестинами чи поминками, – означало накликати на себе осуд родичів, особливо старшого покоління, або односельців. У таких випадках навіть деякі колгоспники-комуністи не виносили із будинку ікон, не бажаючи стати «відступниками» серед своєї родини.

У світогляді селянства особливе місце займали релігійні свята. Не зважаючи на те, що за роки радянської влади їх загальна кількість дещо зменшилась, але на селі особливо популярними були найбільші з них – Різдво, Хрещення, Великдень (Пасха), Трійця та деякі інші. Примітно, що поряд з віруючими до святкування релігійних свят приєднувались і ті селяни, які не вважали себе віруючими.

Саме усвідомлення релігійних свят було різним у людей різних поколінь. Старші, як правило, вкладали в них відповідний релігійний зміст і повідомляли про них більш молодим. Вони знали всі дні церковного календаря. Представники молодшої генерації, особливо чоловіки, ставились до таких свят нерідко як до днів відпочинку, оскільки з'являлась можливість повеселитись і приємно провести час. Однак затяжне святкування як

церковних, так і нових радянських свят на селі дуже часто супроводжувалось пиятикою, бешкетом і лихослів'ям. Це завдавало великої моральної шкоди, порушувало злагоду в окремих сім'ях.

Однією з причин поширення релігійних свят було те, що завдяки їм, люди отримували можливість дати вихід своїм природнім емоціям, провести вільний час з родичами і друзями.

Поряд із релігійними відмічались і радянські свята: річниця Жовтня, 8 Березня, 1 Травня, День Перемоги, Новий рік тощо. Однак слід визнати, що радянських свят, які були б неробочими днями, було не так вже й багато. На відміну від релігійних свят, їх історичний зміст був відомий кожному, про це турбувалися засоби масової інформації, загальноосвітні школи та культосвітні установи. Однак колгоспники, як правило, не надавали перевагу лише радянським або лише релігійним святам, а святкували і одні, і другі. У цьому проявлялось ставлення селян до свят: не стільки цінувався їх релігійний або політичний зміст, скільки сама можливість відпочинку і розваг.

Таким чином, не зважаючи на те, що з перших років радянської влади в суспільстві формувалась атмосфера нетерпимості до будь-яких проявів релігійності, усе ж у свідомості певної частини селянства і в післявоєнні роки залишалася віра в Бога, зберігались релігійні погляди. Це пояснювалось тим, що вони мали вікове глибоке коріння, яке міцно закріпилось у побуті і повсякденному житті, а також тим, що селянство в більшій мірі, ніж інші групи населення, усе ще зберігало традиції.

Із масової свідомості селянства вдалось викорінити цілісне релігійне світосприйняття. Це було досягнуто завдяки секуляризації шкільного викладання і духовного життя в країні, а також у результаті розгрому культових закладів та позбавлення можливості широких мас користуватись книгами Святого письма, які були доступними лише вузькому колу священиків і віруючих.

До того ж радянська влада доклала чимало зусиль, щоб релігійні знання стали недоступними широким масам населення. Значною проблемою в досліджуваний період було знайти Біблію, не говорячи про інші духовні видання. До 1956 р. в СРСР не було надруковано жодного примірника Біблії, та й потім з дуже малих тиражів половина направлялась за кордон в зарубіжні парафії РПЦ. Не було можливостей випускати іншу церковну літературу, в тому числі богослужбові книги, знищувались книги, залишались після закриття храмів.

Необхідно також відзначити, що успіхи радянської влади не були такими значними, якби населення України було глибоко укріплено у вірі. Багатьом людям поверховий релігійний світогляд легко було замінити на інший, атеїстичний. Слід відзначити, що радянська ідеологія 50-х – першої половини 60-х рр. до певної міри виконувала функції релігії. Однак, виявлялись подібні тенденції почали одразу ж після захоплення влади більшовиками. Для того ж, щоб комуністична ідеологія частково зайняла нішу релігії, потрібно було підірвати або знищити міць релігійних інституцій [27, с.282].

Тому релігійність початку 60-х рр. на прикладі колгоспного селянства України можна охарактеризувати як згасаючу. Разом з тим повного усунення із свідомості релігійних поглядів не відбулось, оскільки внаслідок багатьох історико-моральних причин релігійність виявилась сильнішою того тиску, який на неї чинився. Залишки релігійного світогляду у селянстві чекали відповідних умов, щоб знову розгорілись яскравим і сильним полум'ям. Власне, протягом всієї історії людської цивілізації так і проходило вічне єдиноборство релігії та атеїзму.

Віруюче населення, незважаючи на репресії з боку держави, інколи чинило активний спротив антирелігійним акціям влади. Це проявилось, зокрема, у акціях, спрямованих проти закриття храмів. Не вдалось владі повністю побороти і такі «релігійні пережитки» як хрещення, вінчання, поминальні обрядові дії. Особливо це стосується хрещень, які значна частина

людей розглядала як акт захисту дітей від хвороб та інших негараздів. Це переконання було настільки сильним у колективній свідомості, що навіть частина людей, які декларували себе невіруючими, вважали за необхідне здійснити цей обряд зі своїми дітьми.

Таким чином, відображений стан духовної сфери села був спричинений політикою держави, в якій релігія була на другорядному місця, від чого програвала держава і страждала духовність народу. Політичне керівництво здійснювало курс, спрямований на обмеження впливу релігійних конфесій і течій, грубе втручання у справи церковного управління.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що значний вплив на релігійність мала державна політика у релігійній сфері. Атеїстична пропаганда, закриття храмів, заборона видання релігійних книг та здійснення катехізації були спрямовані на зниження рівня релігійності населення або, згідно з радянською термінологією, ліквідацію «релігійних пережитків». Найбільш вагомими антирелігійними акціями припадали на період 1920-30-х і 1950-х – першої половини 60-х років. Вони значною мірою визначили особливості релігійності українського суспільства в повоєнний період.

ВИСНОВКИ

1950-і – перша половина 60-х рр. для українського села, як і для всієї республіки, були складним періодом. Це були роки, наповнені неймовірно тяжкою працею, багатьма втратами і, звичайно, надією на краще життя. Відбудовні процеси на селі ускладнювались об'єктивними факторами – наслідками руйнівної війни, голодом 1946-1947 рр., які ще дуже довго позначались на розвитку як сільського господарства, так і самого села.

Чимало труднощів, котрі випали на долю селянства, були обумовлені природою сталінізму й породжені соціально-економічною системою. Реальні можливості цієї системи, не зважаючи на демагогічні твердження про її переваги перед капіталістичною, були надто обмеженими. Їх не вистачало одночасно на задоволення великодержавних амбіцій і забезпечення народу гідного життя. На перший план були поставлені завдання високого державного престижу – створення й підтримання на рівні одного із найбільш могутніх у світі військово-промислового комплексу, надання дорогої і обтяжливої допомоги країнам східної Європи, які спрямовані були на шлях «побудови соціалізму». У галузі внутрішньої політики пріоритет залишався за важкою промисловістю. Для цього потрібні були величезні матеріальні та фінансові ресурси, які знову і знову безжалісно вилучались із села.

Найбільш вразливою виявилась політика держави стосовно соціальних і культурних проблем села. Основними напрямками соціальних змін на селі держава вважала стирання відмінностей між селом і містом, між селянами й робітниками, між розумовою та фізичною працею. Процес зменшення чисельності жителів сіл, відтік їх до інших сфер матеріального виробництва розглядались як позитивні і пояснювались результатом індустріалізації галузі.

Держава занадто марнотратно ставилась до трудового потенціалу українського села. Воно ставало своєрідним донором трудових ресурсів

інших сфер матеріального виробництва й навіть інших регіонів колишнього союзу. Соціально-побутову сферу села держава залишала на самозабезпеченні.

У здійсненні культурно-масової роботи на селі великим упущенням держави було те, що вона мало уваги приділяла проблемі престижності сільської праці. Однак навіть якщо б такі зусилля й були, навряд чи вони могли б у тих історичних умовах принести довгоочікувані результати.

Загалом за 15 річний період в українському селі була проведена певна робота по створенню передумов для зростання культурного й політичного рівня селянства. Однак зазначені негативні явища й недоліки в організації культурно-освітньої роботи, її чітка ідеологічна спрямованість, слабкі матеріально-фінансові можливості для її практичного здійснення суттєво знижували реальні результати. Культурний розвиток села значно відставав від міста. Обмежені можливості сільських закладів культури поряд з невідрадними перспективами професійного зростання, несприятливими умовами життя й оплати праці не задовольняли багатьох колгоспників.

Загалом сільська соціально-культурна інфраструктура не відповідала вимогам часу. Послідовну роботу з впорядкуванням сіл держава підміняла гучною кампанією по створенню показово-експериментальних сіл. Певна частина сільських помешкань залишалась непідключеною до джерел електроенергії. Недостатньо розвиненою була мережа шкільних і дошкільних навчальних закладів.

Загальноосвітня школа на селі опинилась у стані глибокої кризи. Вона знаходилась у прямій залежності від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому визначали зміст і функціонування діяльності сільської школи в 1950-х – першій половині 1960-х рр. XX століття. Залишковий принцип фінансування був перешкодою у її своєчасній відбудові, спричинив відставання її матеріально-виробничої бази від реальних потреб, згубно позначився на інформаційному просторі сільського шкільництва, забезпеченні підручниками, навчальним приладдям тощо.

Соціальний статус педагогів перебував на низькому рівні, що негативно впливало на якість їхньої роботи. Ідеологічна заангажованість зумовлювала уніфікацію навчальних програм, цензуру підручників, методичної літератури. Часто причини такого стану крилися не тільки в недостатній кількості педагогічних кадрів у сільських школах та рівню їх кваліфікації, а й в незадовільних матеріально-побутових умовах праці. Все це потребувало серйозного та дієвого підходу з боку державного керівництва та достатнього фінансування сфер.

Сільські культурно-просвітні заклади потребували активного відновлення. Вцілілі приміщення клубів, бібліотек були занедбані, інвентар знищено, частина використовувалася не за призначенням. Заклади культури в селах фінансувалися за залишковим принципом, тому через бідність і вкрай недостатню матеріальну базу робота в них велася слабо. Це, в свою чергу, унеможливило проведення культурного дозвілля селян. Основну частину клубів, бібліотек та хат-читалень було відновлено методом народної будови. Найбільш доступними осередками дозвілля та місцями відпочинку в сільській місцевості області були клуби, в яких діяли гуртки художньої самодіяльності, проводилися культмасові й агітаційно-пропагандистські заходи, та бібліотеки, які здійснювали книгообслуговування місцевих мешканців.

Характерною рисою діяльності всіх культурно-просвітницьких установ в умовах тоталітарної системи стала її надмірна політизація та ідеологізація. Однією з основних форм культурного відпочинку на селі був перегляд кінофільмів, які показували за допомогою застарілих кінопересувок. Поширеними в регіоні у той час залишалися позаклубні форми проведення дозвілля: вечорниці, прогулянки вулицями під гармошку, посиденьки біля водоймища тощо.

Важливе значення релігії в моральному плані полягає в тому, що її основні моральні принципи утримували людей від здійснення багатьох аморальних вчинків. Завдяки релігійності сільських жителів на селі більш

довговічним виявилось дотримання багатьох моральних цінностей, утрачених у середовищі значної частини міського населення. Це, перш за все, повага і шанування старших, їх авторитет, а також існування доволі впливової громадської думки, страх втратити своє добре ім'я.

Однак багаторічне гоніння на віруючих, створення атмосфери суспільної нетерпимості й недовіри щодо них робили свою справу. У таких умовах релігія «йшла в підпілля», багато віруючих приховували свої релігійні почуття, оскільки працювали в радянських установах, навчалися у школах та інститутах, де панувала атмосфера войовничого атеїзму. В результаті відкритими носіями релігійної свідомості на селі залишались люди старшого покоління. Відчуження колгоспного селянства, як і представників інших суспільних груп від релігії здійснювалось протягом декількох десятиріч і призвело до достатньо несподіваних результатів.

Кризовий стан сільськогосподарського виробництва, сповзання села в соціальному й культурному відношенні на рівень злиденного існування створювали безвихідну ситуацію для його жителів. Незліченні факти самоуправства у ставленні до села вели до трагічних результатів.

Підсумком розглядуваних проблем є висновок, що українське село, існуюча в ньому соціально-культурна й освітня сфери страждали в 50-60-ті рр. ХХ ст. принциповими вадами. Спроби партійно-державного керівництва виправити ситуацію, реформувати сільськогосподарське виробництво не давали та й не могли дати бажаного результату через їх обмеженість та половинчатість. Життя вимагало корінного реформування сільськогосподарського виробництва. І лише розрив пут тоталітаризму, проголошення України незалежною державою, відкрили шлях до необхідних трансформацій з урахуванням набутого в минулі роки гіркового досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА І МАТЕРІАЛИ

1. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. №7. 532 с.
2. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. Пер. з 8-го рос. вид. За заг. ред. П.М.Федосєєва і К.У.Черненко. Київ: Політвидав України, 1981. Т.7. 1955-1959. 534 с.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. Пер. з 8-го роз. вид. За заг. ред. П.М.Федосєєва і К.У.Черненко. Київ: Політвидав України, 1981. Т.8. 1959-1965. 540 с.
4. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1960 рр. Збірник документів у 2-х томах. Т.2. (червень 1941-1960 рр.). Київ: Держполітвидав, 1961. 663 с.
5. На допомогу сільському активу. Збірник законодавчих матеріалів. Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. 716 с.
6. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статистичний збірн. Київ: Статистика, 1973. 530 с.
7. Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. Київ: Держстатвидав, 1960. 731 с.
8. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917-1973 гг. Москва: Педагог, 1974. 559 с.
9. Освіта в Українській РСР: Статистичний збірник. Київ: Радянська школа, 1978. 140 с.
10. Україна за п'ятдесят років (1917-1967). Статистичний довідник. Київ: Політвидав України, 1967. 272 с.
11. Україна у ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів. Київ: Вища школа, 2000. 350 с.

12. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т.3. 1952-1956 рр. Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. 1122 с.
13. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т.4. 1957-1958 рр. Київ: Держполітвидав УРСР, 1964. 847 с.
14. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т.5. 1959 рік. Київ: Держполітвидав УРСР, 1964. -451 с.
15. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т.6. 1960 рік. Київ: Держполітвидав УРСР, 1964. 406 с.
16. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т.7. 1961 рік. Київ: Держполітвидав УРСР, 1964. 365 с.

МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

17. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2006. 211 с.
18. Бабич В. Розвиток бібліотечної справи на Україні за 60 років радянської влади // Розвиток бібліотечної влади. Науковий збірник. Київ: Державна республіканська бібліотека УРСР, 1979. С. 3-30.
19. Бажан О. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х–1960-х рр. *Український історичний журнал*. 2008. №5. С. 147–159.
20. Бажан О. Український соціум в умовах тимчасової лібералізації радянського суспільства в 1953–1964 роках // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія /

- Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С.137-151
21. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-1980 ті рр. Київ: Інститут історії України АН України, 2000. 332 с.
 22. Байраківський А., Погорєлов В. Відродження культурно-освітньої роботи на селі в період // Народна творчість та етнографія. 1980. №3. С.69-71.
 23. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність. 1995. №5. С.113-128.
 24. Баран В. Україна 1950-60-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. 446 с.
 25. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) // Україна крізь віки. Київ: Альтернативи, 1999. Т.13. 340 с.
 26. Барановська Н. Заміни засад тотального партійного контролю за суспільством у добу М.С.Хрущова // М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р. присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. С.93-100.
 27. Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012. 322 с.
 28. Брегеда М. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр.: монографія. Миколаїв: Іліон, 2010. 186 с.
 29. Брегеда М. Суспільно-політичні настрої української інтелігенції після ХХ з'їзду КПРС. Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Історія. Вінниця, 2006. Вип. 11. С. 275–279.
 30. Брехунець Н. Політизація навчально-виховного процесу в закладах освіти України 50-80-х років ХХ ст.: до історіографії проблеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені

- М.Коцюбинського. Вип.8. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. С.52-57.
31. Бушин Н. Социально-культурное развитие села на современном этапе (на материалах Украинской ССР). Київ: Издательство при Киевском государственном университете, 1986. 248 с.
 32. Венуровская Р. Обучение и воспитание: исторический аспект (60-е – 80-е годы) // Советская педагогика. 1989. №8. С.108-113.
 33. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Українське історичне Товариство, Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі, Національна Академія Наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Ред. Любомир Винар. Нью-Йорк; Париж; Львів: 2005. 476 с.
 34. Вівчарик М. М.С.Хрущов і національне питання в Україні // М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р. присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. С.69-72.
 35. Вітрук Л. Піднесення матеріального добробуту трудящих УРСР у 60-х-80-х рр. // Український історичний журнал. 1985. №3. С.124-134.
 36. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. К., 2005. 208 с.
 37. Войцехівський Ю. Інтелігенція українського села: 1960-ті – перша половина 1980-х. Київ; Бердянськ, 2004. 124 с.
 38. Гімальдінова З. З історії організації бібліотечного обслуговування сільського населення України (1929-1959 рр.) // Бібліотекознавство і бібліографія. Харків, 1972. Вип. 13. С. 71-81.
 39. Гопченко П. Національна політика держави і церкви // Церква і національне відродження. Київ: Інститут національних відносин і політології АН України, 1993. С.31-37.
 40. Горак В. До історіографії організаторської роботи партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському

- виробництві України // Наукові праці з історії КПРС. Вип. 26. Київ: Видавництво Київського університету, 1968. С.105-114.
41. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995: пер. з фр. Київ: KINO-КОЛО, 2005. 464 с.
42. Гриценко М. Сорок років радянської школи в Українській РСР // Розвиток освіти і педагогічної науки в УРСР (1917-1957). Наукові записи. Т. VI. Серія педагогічна. Київ: Радянська школа, 1957. С.5-135.
43. Грищенко М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. Київ: Радянська школа, 1957. 44 с.
44. Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Українське суспільство від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги». Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 5–19.
45. Дверичев Ю. Подготовка школьников к труду в 50-х – 80-х годах // Школа и производство. 1996. №1. С.3-10.
46. Денисова Л. Всеобщее среднее образование и социальный прогресс села / Отв. ред. и авт. предисл. акад. М.П.Ким. Москва: Наука, 1988. 176 с.
47. Добротвор В. Зміцнення матеріально-технічної бази культурно-технічного будівництва на селі між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Український історичний журнал. 1966. №9. С.82-92.
48. Добротвор В. Культурно-освітня робота на селі. Київ: Політвидав України, 1967. 147с.
49. Дулуман Е., Колодний А. Індивідуальна робота з віруючими. Київ: Знання, 1981. 48с.
50. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1980). Київ: БВ, 1991. 71 с.
51. Єленський В. Морозна «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Маршрутами історії. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990. С.271-285.

52. Єфимчук Н. Особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл в 1943–1958 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 121–124.
53. Єфимчук Н. Сільські бібліотеки Житомирщини в післявоєнний період. Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 20 листопада 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 215–217.
54. Єфимчук Н. Сільські клуби Житомирської області в умовах повоєнного часу. Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17) (січень–березень). Т. 1. С. 102–106.
55. Жулинський М. Українська інтелігенція періоду хрущовської «відлиги» // Початок десталінізації в Україні (до 40 річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПКР). Матеріали «круглого столу». Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. С.19-34.
56. Завадская О. Развитие общеобразовательной школы Украинской ССР в период строительства коммунизма: Київ: Издательство Киевского университета, 1968. 266 с.
57. Заславская Т. К вопросу о социальной эффективности культурно-просветительной работы села // Актуальные проблемы развития села. Москва: Профиздат, 1979. С.69-183.
58. Зязюн І. Підготовка для села талановитого вчителя // Відродження українського села: Матеріали науково-практичної конференції 12-14 листопада 1991 р. Полтава / АН України та ін.: редкол.: Л.О. Шепотько (відп. ред.) та ін. Київ: Урожай, 1992. С.58-88.
59. Ісиченко Ю. Українське православ'я: під час вибору // Прапор. 1990. №12. С. 136-152.
60. Історія міст і сіл Української РСР / голова головної редкол. П. Т. Тронько. К.: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. 726 с.

61. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. Т.3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938-80-ті рр.). Книга 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938-1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. 465 с.
62. Історія педагогіки / голов. ред. М. С. Гриценко. Київ: Вища школа, 1973. 447 с.
63. Історія селянства Української РСР. В 2-х т. Т. 2. Від великого жовтня до наших днів. Київ: Наукова думка, 1967. 534с.
64. Історія Української РСР. У 8-ми т. 10 кн. Т.8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-і роки). Кн.2. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті роки). Київ: Наукова думка, 1979. 698 с.
65. Кавка В. Підготовка культурно-освітніх працівників України: досвід, проблеми (60-70-і рр. ХХ ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. С.230-233.
66. Кагальна М. Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя вчительства УРСР (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2015. №96. С. 113–117.
67. Каганов Ю. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті – 1991 рр.). *Грані*. 2018. Т. 21, №1. С. 63–77 http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Grani_2018_21_1_9
68. Каганов Ю. Кіно та програмування архетипів «радянської людини» (1953–1991): українська версія. *Наукові праці історичного факультету*

- Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 52. С. 98–106.
69. Каганов Ю. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
70. Кіндрачук Н. Радянські засоби масової інформації як ідеологічне знаряддя руйнації національної ідентичності українців: кінець 50-х–70-ті рр. ХХ ст. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2016. Вип. 83. С. 90–97.
71. Коропецький Іван-Святослав. *Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки*. Київ: Лебідь, 1995. 237 с.
72. Кочержинський Ю. Релігієзнавство як елемент українознавства // Церква і національне відродження. Київ: Інститут національних відносин і політології АН України, 1993. – С.55-65.
73. Кривчик Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960-80-ті рр. // *Український історичний журнал*. 2002. №5. С.25-34.
74. Кульчицький С. Місце ХХ з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей. Вип. 10. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. ред. В.М.Даниленко. Київ, 2006. С.49-85.
75. Кульчицький С. Спроби реформ (1956 – 1964) // *Український історичний журнал*. 1998. №2. С.102-114.
76. Курносов Ю. Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія // *Український історичний журнал*. 1981. №3. С.54-64.
77. Курносов Ю. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959-1965). Київ: Наукова думка, 1968. 183 с.
78. Кухарський В. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937–1954 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Педагогіка». Київ, 1995. 24 с.
79. Лисяк-Рудницький І. *Нариси з історії нової України*. Львів: Меморіал, 1991. 191 с.

80. Майстренко І. Криза радянського сільського господарства // Сучасність. 1962. №8. С.74-79.
81. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 228 с.
82. Маркусь В. Шкільництво на Україні // Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж–Нью-Йорк: Молоде життя, 1955–1995. Т. 10. С. 3857–3871.
83. Мартін Маля Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії, 1917–1991. Київ: Мегатайт, 2000. 607 с.
84. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.). Монографія. Чернівці. Рута, 2002. 463 с.
85. Масенко Л. Інтернаціоналізм плюс русифікація: телевізійні стратегії приниження української мови. *День*. 2013. 25 березня.
86. Меркатун І. Антираелігійна компанія 50-60-х рр. на Україні // Український історичний журнал. 1991. №10. С.70-76.
87. Мічуда В. Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945-1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М.Даниленко Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. С.354-359.
88. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967) / Відп. ред. А.Г.Бондар. Київ: Радянська школа, 1967. 483 с.
89. Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х років ХХ ст.). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2004. 208 с.
90. Падалка С. Україна 60–90-х років ХХ ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності) Київ: Інститут історії України, 2000. 390 с.

91. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і - початок 90-х рр.). Історичні зошити. Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. 49 с.
92. Панченко П. Становище українського села (60-80-ті роки) // Український історичний журнал, 1989. №7. С.3-14.
93. Панченко П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). Київ, ІСДО, 1995. 232 с.
94. Панченко П. Деформації в розвитку українського села у 80-х на початку 90-х рр. // Український історичний журнал. 1992. №1. С.18-29.
95. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 1997. Ч.1. 354 с.
96. Пашенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // Український історичний журнал. 2001. №5. С.141-160.
97. Петренко В. Піднесення культурного рівня і комуністичної свідомості колгоспного селянства України (1953-1961) // Український історичний журнал. 1962. №1. С.16-25.
98. Петренко В. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969). Київ: Наукова думка, 1970. 348 с.
99. Пизюр Є. Новий фрагмент совєтської аграрної політики (укрупнення колгоспів). Серія наукова. Ч.І. Нью-Йорк: Українсько-американське видавниче товариство. 1952. 48 с.
100. Ревенко В. Діяльність сільських бібліотек на Півдні України в повоєнний період 1945–1955 рр. Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: зб. матер. Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 20 травня 2011 р.). Суми: СумДУ, 2011. Ч. 1. С. 161–165.
101. Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.

102. Рисіч Й. До історії запровадження політики неперспективних сіл в Україні // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань присвячених пам'яті Д.П.Пойди. Дніпропетровськ, «Промінь», 1997. С.191-196.
103. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л. Черенко. Київ: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. 428 с
104. Рогожа М. Культура українського повоєнного села (до історіографії проблеми) // Гуманізм і людина в контексті культури. Матеріали людинознавчих читань вип. 1. кн.3. /Людина у вимірах культури. Дрогобич, 1995. С.331-344.
105. Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки Радянської влади: (Науковий збірник). Київ: Державна республіканська бібліотека УРСР 1979. 108 с.
106. Розвиток освіти і педагогічної науки в УРСР (1917-1957). Наукові записки. Т.VI. Серія педагогічна. Київ: 1957. 117 с.
107. Романець Л. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. Вінниця, 2006. Вип. XI. С. 258–261.
108. Романець Л., Романюк І. Матеріально-побутові умови праці повоєнного учительства України. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне: РДГУ, 2008. Вип. 12. С. 72–76.
109. Романюк І. Державна політика руйнування церков на селі у 1950-60-ті роки в Україні // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». Київ: «Слов'янський університет». 2001. №11. С.117-121.
110. Романюк І. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х – на початку 60-х рр.: правда проти статистики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.6. К.: Інститут історії України НАН України, 2002. С.282-289.

111. Романюк І. Запровадження системи трудового і виробничого навчання в сільських школах України в кінці 50-х – на початку 1960-х рр. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. –Острог: Національний університет «Острозька академія», 2004. Вип.4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. С.331-337.
112. Романюк І. Ідеологізація культурно-освітньої сфери села у 50-ті – 60-ті роки ХХ століття // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2004. №1. С.108-114.
113. Романюк І. Клуб і сільське життя у 50-ті – 60-ті роки ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Випуск другий. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. С.117-128.
114. Романюк І. Мережа дошкільних дитячих закладів в українському селі (1950-ті – перша половина 60-х років) // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет» КСУ / Редкол.: Ю.М.Алексеев (голова ред.) та ін. Київ, 2002. №12. С. 261-265.
115. Романюк І. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944-друга половина 1950-х років). Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 220 с.
116. Романюк І. Проблеми шкільництва на селі в кінці 50-х - першій половині 60-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. 4. Серія. Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2002. С.163-167.
117. Романюк І. Протидія сільського населення антирелігійній пропаганді у 1950-ті – початок 60-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. збірник статей. Вип.8. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С.288-298.
118. Романюк І. Сільські клуби України в 1950-х – середині 60-х рр. ХХ ст.: наростання кризи // Наукові записки Вінницького державного

- педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XVII. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2010. С.33-41.
119. Романюк І. Становище сільських бібліотек у 1950-60-ті роки. (Історичний екскурс) // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. 2002. №2. С.107-114.
120. Романюк І. Українське село в 50-ті –першій половині 60-х рр. ХХ ст. Вінниця: Книга – Вега, 2005. 256 с.
121. Сідун М. Поліпшення роботи закладів культури на селі // Відродження українського села: Матеріали науково-практичної конференції 12-14 листопада 1991 р., Полтава / АН України, та ін.; редкол.: Л.О.Шепотько (відп. ред.) та ін. Київ: Урожай, 1992. С.94-98.
122. Сокальський О. Організація бібліотечної справи. Харків: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1970. 241 с.
123. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
124. Сургай Г. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. Київ: Либідь, 1991. 184 с.
125. Сухомлинский В. Особлива місія //Вибрані твори. В 5-ти т. Т.5. Статті. Київ: Радянська школа, 1977. С. 418-422.
126. Тамм Є. Бібліотечна справа в Українській РСР в історичній літературі 30-х – 50-х рр. // Бібліотекознавство та бібліографія. 1972. Вип. 12. С.129-137.
127. Терещенко Т. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1945–1955 рр. (на матеріалах Центральної України). Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей. Київ, 2004. Вип. 26. С. 353–366.
128. Терещенко Т. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник сільського відродження українського села (на

- матеріалах областей Центральної України) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького, 2003. Вип.7. С.181–188.
129. Терещенко Т. Розвиток бібліотечної мережі в українському селі в період відбудови народного господарства // Український селянин. 2002. Вип.6. С.47-48.
130. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. Київ: Либідь, 1997. 349 с.
131. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / Л.Ю.Беренштейн, П.П.Панченко, Ф.Ф.Джос; НАН України, Інститут історії України. Київ, 1998. 122с.
132. Ульяновский В. Національна церква України: РПЦ? УПЦ? УАПЦ? // Трибуна. 1991. №11. С.36-38; №12. С.37-39.
133. Хоскинг Дж. История Советского Союза 1917-1991. 2-е издн. испра. и доп. Москва: Вагриус, 1995. 512 с.
134. Церква і національне відродження. Київ: Інститут національних відносин і політології АН України, 1993. 408 с.
135. Червинський О. Деякі питання культурного будівництва на селі в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // Український історичний журнал. 1965. №1. С.66-74.
136. Шамрай О. Художня самодіяльність та інші форми дозвілля у повоєнному українському селі. Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. Черкаси, 2008. № 133–134. С. 161–166.
137. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.
138. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 560 с.

139. Шашло Т. Керівна роль Комуністичної партії у розвитку радянської школи на Україні. Київ: Радянська школа, 1963. 158 с.
140. Швидак О. З історії культурно-освітніх закладів на Україні (1956-1961 рр.) // Український історичний журнал. 1962. №3. С.70-78.
141. Шевченко Л. Культурно-ідеологічні процеси в Україні після XX з'їзду КПРС // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС). Матеріали «круглого столу». Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. С.97-101.
142. Шевченко Л. Розвиток української радянської культури. 1959–1965. Київ: Наукова думка, 1967. 150 с.
143. Шевчук В. Українське кіно чи його фікція. *Новини кіноекрану*. 1988. №9. С. 1.
144. Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.) // Автореф. дис. канд. істор. наук:07.00.01. Харківський національний університет ім. В.Каразіна. Харків, 2001. 20 с.
145. Шуба О. Православ'я і традиції національної культури. Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1989. 48 с.
146. Шумелдо Я. Зміни в СРСР після смерті Сталіна. Видання Першої Української друкарні у Франції: Париж, 1957. 340 с.
147. Шумилович Б. Візуалізація утопії: ідея комуністичної праці на радянському кіно та телеекрані у 1959–1960 рр. (приклад Львова). URL: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1173-bohdan-shumylovych-vizualizatsiia-utopii-ideia-komunistychnoi-pratsi-vradianskomu-kino-ta-teleekrani-u-19591960-rr-pryklad-lvova>.
148. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні. Київ: Інститут історії України, 1995. 80 с.